

*Mitteilungen der Deutsch-Ungarischen
Gesellschaft für Philosophie*

A Német-Magyar Filozófiai Társaság Közleményei

Fordította: Bartók Imre

A fordítást szakmailag ellenőrizte: Boros Gábor

© *Wolfgang Bartuschat, 2008*

© *Hungarian Translation: Német-Magyar Filozófiai Társaság, Bartók Imre, 2008*

ISSN 2060-3622

ISBN 978-963-88139-0-9

*A füzet megjelenését támogatta a Német Nagykövetség Kulturális
és Oktatási Osztálya*

**Deutsche Botschaft
Német Nagykövetség**

*Német-Magyar Filozófiai Társaság,
Budapest, 2008*

Wolfgang Bartuschat

KANT ÜBER PHILOSOPHIE UND AUFKLÄRUNG

KANT A FILOZÓFIÁRÓL ÉS A FELVILÁGOSODÁSRÓL

DUGPhil – NMFT
2008

Verehrte und Liebe LeserInnen,

die Deutsch-Ungarische Gesellschaft für Philosophie hat sich als Ziel gesetzt, die auch heute noch lebendigen und sich stets erneuernden Inspirationen der deutschsprachigen Philosophie zu stärken, die früher auf die gesamte ungarische geisteswissenschaftliche Kultur besonders großen Einfluss ausübten. Dieser Versuch, Rechenschaft über diese deutschsprachige philosophische Tradition zu geben, die in Mitteleuropa lange Zeit sogar die Rolle einer *lingua franca* erfolgreich spielte, scheint in Anbetracht der weltweiten Dominanz der anglo-amerikanischen sowie der erheblichen Anziehungskraft der französischsprachigen Philosophie besonders wichtig zu sein. Die beständigen Beziehungen zur ungarischen philosophischen Öffentlichkeit können selbst den heutigen Vertretern der deutschsprachigen Philosophie kaum gleichgültig bleiben.

Die Gesellschaft organisiert unter anderen Programmen, Vortragsabende, an denen bedeutende deutsche und ungarische Philosophen über Vergangenheit und Gegenwart der deutschsprachigen Philosophie reden. Die mit diesem Heft in die Wege geleitete neue Schriftenreihe, die *Mitteilungen der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft für Philosophie*, soll die Texte dieser Vorträge in deutscher und ungarischer Sprache auch der breiteren Öffentlichkeit zugänglich machen.

Für die finanzielle Unterstützung der ersten Hefte der *Mitteilungen* gilt unser Dank vor allem Herrn Matthias Gruber, dem Kulturreferenten der Botschaft der Bundesrepublik Deutschland in Budapest. Dem Verlag Atlantisz sei an dieser Stelle für die Gestaltung sowie der Drucklegung der Hefte herzlich gedankt.

Auskünfte über die Programme der *DUGPhil* findet man unter der folgenden Adresse: <http://minerva.elte.hu/nmft>

Gábor Boros

Budapest, den 2. Oktober 2008

Tisztelt Olvasó, Kedves Barátunk!

A Német-Magyar Filozófiai Társaság a magyarországi bölcsészetre, s általában a szellemi életre hagyományosan nagy vonzerőt gyakorló német nyelvű filozófia máig élő és megújuló inspirációit szeretné erősíteni. Egyfelől az angol-amerikai, másfelől a francia filozófia erős vonzereje különösen fontossá teszi a Közép-Európa számára oly sokáig a filozófiai *lingua franca* szerepét betöltő, s az európai gondolkodásra általában is oly nagy hatású német nyelvű tradícióval való számvetést. Alighanem a mai német filozófia önképe szempontjából is érdekes lehet a folyamatos kapcsolat a német nyelvű filozófiához oly sok szálal kapcsolódó magyar filozófiai nyilvánossággal.

A Társaság más programok mellett előadásokat, felolvasásokat szervez, ezeken neves német és magyar filozófusok adnak elő a német nyelvű filozófia múltjáról és jelenéről. A *Német-Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben* ezeknek az előadásoknak a szövege jelenik meg német és magyar nyelven.

A *Közlemények* elindításához adott anyagi támogatásért köszönetet mondunk Matthias Gruber úrnak, a Német Szövetségi Köztársaság Budapesti Nagykövetsége kulturális osztályvezetőjének és az Atlantisz Könyviadónak a kiadványsorozat megjelenetéséért.

A Társaság programjairól tájékoztatást ad honlapunk a <http://minerva.elte.hu/nmft> oldalon.

Boros Gábor

Budapest, 2008. október 2.

KANT ÜBER PHILOSOPHIE UND AUFKLÄRUNG

Vortrag gehalten in Budapest am 21. Februar 2008

I

Ich möchte in meinem Beitrag die Rolle erörtern, die Kant für den Prozess gelingender Aufklärung der Philosophie zugesprochen hat. Es ist nahe liegend, sich hierfür auf Kants kleine Schrift von 1784 *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* zu stützen. Dort definiert Kant die Aufklärung wie folgt:

Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschließung und des Mutes liegt, sich seiner ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Sapere aude! Habe Mut dich deines *eigenen* Verstandes zu bedienen! ist also der Wahlspruch der Aufklärung (AA VIII 35).¹

Mit diesem vielzitierten und wegen der Griffigkeit seiner Formulierungen zu recht berühmten Satz beginnt Kant seine Schrift. Hier hebt er darauf ab, dass die Aufklärung das Herausgehen aus einer Unmündigkeit ist, die der Mensch selbst verschuldet hat und aus der er deshalb auch selbst muss herauskommen können. Hierfür müsse er selbst etwas tun, nämlich den eigenen Verstand gebrauchen. Es zu unterlassen sei nichts anderes als ein Mangel an Entschlusskraft, gegen den ein Mut zu mobilisieren ist und damit etwas, das in einer Einstellung oder subjektiven Haltung gründet, an die zu appellieren ist.

¹ Kant wird zitiert nach der Akademie-Ausgabe unter Angabe von Band- und Seitenzahl.

KANT A FILOZÓFIÁRÓL ÉS A FELVILÁGOSODÁSRÓL

A 2008. február 21-én Budapesten tartott előadás szövege

I

Előadásomban azt a kérdést szeretném megvizsgálni, milyen szerepet szán Kant a filozófiának a sikeres felvilágosodáshoz vezető folyamatban. Kézenfekvő, hogy Kant 1784-ben íródott *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* című rövid szövegére támaszkodjunk. Itt Kant a felvilágosodást a következőképpen határozza meg:

A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhárítás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.¹

Kant írása ezekkel a – megfogalmazásuk sikerültségéből adódóan méltán híres – szavakkal kezdődik. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy a felvilágosodás kilábalás egy olyan kiskorúságból, melyet az ember okozott önmagának, és emiatt neki magának is kell belőle kijutnia. Ennek érdekében neki magának kell tennie valamit, nevezetesen: használnia az értelmét. Ennek elmulasztása nem egyéb, mint az eltökéltség hiánya, mellyel szemben a bátorságot kell mozgósítani, valamit, ami egy olyan beállítódáson, illetve szubjektív tartáson alapul, amelyre nagyon is támaszkodhatunk.

¹ *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?* In Immanuel Kant: *A vallás a pusztza ész határain belül és más írások*. Gondolat, 1980. 77. (A továbbiakban a csak zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

Betrachtet man nun die Abhandlung selbst, von der man annehmen sollte, sie gibt eine Explikation dieser Definition, dann ist festzustellen, dass sie sich nur sehr eingeschränkt auf den im Eingangssatz genannten Wahlspruch der Aufklärung bezieht. Denn sie handelt im Wesentlichen von etwas anderem, zumindest bezieht sie sich nicht auf den so hervorgehobenen Punkt eines Muthabens und eines Angehens gegen Bequemlichkeit. Zwar knüpft der erste Absatz der Abhandlung nach der Definition noch daran an mit der Betonung von Faulheit und Feigheit als Ursachen von Unmündigkeit: „Es ist so bequem, unmündig zu sein. Habe ich [...] einen Seelsorger, der für mich Gewissen hat, einen Arzt, der für mich die Diät beurteilt, u. s. w., so brauche ich mich ja nicht selbst zu bemühen“ (AA VIII 35). Es ist das Bestimmtsein durch die Anweisungen eines anderen, denen zu folgen einen unmündig macht und denen zu folgen bequem ist, weil man sich selbst dann nicht anstrengen muss. Doch schon im nächsten Absatz sagt Kant, wer dieser andere ist; es sind nicht Personen, sondern Institutionen, und auf sie beziehen sich dann die weiteren Überlegungen Kants. Es sind Satzungen und Formeln, die die Spontaneität des Selbstdenkens unterbinden oder zumindest erschweren, von Kant „Fußschellen einer immerwährenden Unmündigkeit“ (AA VIII 36) genannt. Aus ihnen herauszukommen, so betont er mit Nachdruck, ist alles andere als leicht, weil es im Hinblick darauf nicht nur darauf ankommt, sich überhaupt seines eigenen Verstandes zu bedienen, sondern auch und vor allem darauf, ihn so einzusetzen, dass der Status von Institutionen begriffen wird. Und ein solches Begreifen verlangt offenbar mehr, als lediglich im subjektiven Kräftehaushalt seine Entschlusskraft zu mobilisieren, worauf die schon in der Aufklärung vor Kant geläufige horazische Formel eines *sapere aude* anspielt².

Wir leben, wird Kant gegen Ende der Abhandlung sagen, in einem Zeitalter der Aufklärung, das er anerkennend auch „das Jahrhundert *Friederichs*“ (AA VIII 40) nennt, deshalb aber keineswegs auch schon in einem aufgeklärten Zeitalter. Kant erläu-

² Zur mehrfachen Bedeutung des „sapere aude“ vgl. Reinhard Brandt (2003), *Universität zwischen Selbst- und Fremdbestimmung. Kants 'Streit der Fakultäten'*, Berlin, S. 65–76.

Ha azonban figyelmünket magára az értekezésre fordítjuk – melyről feltételezhetjük, hogy benne e definíció kifejtésével találkozhatunk –, úgy meg kell állapítanunk, hogy csak nagyon korlátozott mértékben vonatkozik a felvilágosodásnak a bevezető mondatban adott jelmondatára.

Az értekezés ugyanis lényegében valami másról szól, de legalábbis nem hivatkozik a külön kiemelt bátorságra és a kényelmesség leküzdésére. Igaz ugyan, hogy az értekezés első bekezdése a lustaságnak és a gyávaságnak mint a kiskorúság okainak hangsúlyozásával még kapcsolódik a fenti definícióhoz: „Kiskorúnak lenni kényelmes. Ha van [...] egy lelkipásztorom, aki lelkiismeretemül szolgál, s egy orvosom, aki megszabadja az étrendemet stb., akkor igazán nincs szükségem arra, hogy magam fáradozzam.”(77.) Valaki más útmutatásainak követése által meghatározottnak lenni – ez az, ami kiskorúvá tesz; ez útmutatások követése persze igen kényelmes, hiszen ekkor nekünk magunknak nem kell erőlködnünk. Azonban Kant már rögtön a következő szakaszban megnevezi, ki is ez a másik; nem személyekről, hanem intézményekről van szó, és a továbbiakban Kant megfontolásai ezekre vonatkoznak. Szabályzatok és formulák azok, melyek megkötik, vagy legalábbis megnehezítik az önálló gondolkodás spontaneitását, és amelyeket Kant „az örökös kiskorúság béklyóinak” (78) nevez. Ezekből kikeveredni, hangsúlyozza nyomatékosan, a legkevésbé sem könnyű, mert ekkor nem csak arról van szó, hogy egyáltalán a saját értelmünkre támaszkodjunk, hanem elsősorban az értelem olyan használatáról, melynek segítségével az intézmények státusát megragadhatjuk. Egy ilyen megragadás pedig nyilvánvalóan többet követel, mint csupán az erők szubjektív háztartásában az eltökéltséghez szükséges erő mozgosítását, s erre utal a felvilágosodásban már Kant előtt is gyakran alkalmazott, Horatiustól származó formula, a *sapere aude*.²

Ahogy Kant az értekezés vége felé írja, a felvilágosodás korában élünk – amelyet elismerőleg „Frigyes századának” is nevez –, ám ez még egyáltalán nem jelenti, hogy egyúttal felvi-

² A „sapere aude” többféle jelentéséhez ld. Reinhard Brandt (2003), *Universität zwischen Selbst- und Fremdbestimmung. Kants 'Streit der Fakultäten'*, Berlin, 65–76.

tert dies beispielhaft an „Religionsdingen“, im Hinblick auf die die Menschen noch nicht befähigt seien, zu einem im eigenen Verstand gegründeten Urteil zu gelangen, sondern immer noch der Leitung durch einen anderen, nämlich durch den Priester als Repräsentanten der Kirche, bedürften. Für Kant ist dies ein zu konstatierender Tatbestand, dem das Zeitalter der Aufklärung noch nicht hat abhelfen können. Das dem so ist, liegt nun aber nicht an einer Mutlosigkeit der Menschen, den eigenen Verstand zu gebrauchen, sondern offenbar an der Komplexität dessen, was es mit Religionsdingen auf sich hat, die auch die bisherigen Aufklärer in Kants Augen nicht hinreichend beachtet haben. Was unter dem Titel einer „Aufklärung“ daherkommt, hat bislang nicht dazu geführt, die Menschen aufgeklärt sein zu lassen, weil die Vertreter der Aufklärung in Kants Augen ein falsches Verständnis von Aufklärung hatten und es sich zu leicht gemacht haben. Vorschnell vorgehende Aufklärer waren bestrebt, das die Menschen in Unmündigkeit belassende Joch der Satzungen von Kirche und Obrigkeit möglichst schnell zu beseitigen, haben aber das, was sie an deren Stelle propagierten, dem Volk wiederum nur aufzwingen wollen, indem sie ihm bloß weismachten, dass dessen Befolgung besser für es sei.

Ein Beispiel dafür mag die Forderung nach Toleranz sein, die Kant in seiner Aufklärungsschrift beiläufig erwähnt (AA VIII 40). Dass Toleranz ein „hochmütiger Name“, sei, wie Kant schreibt, liegt offenbar daran, dass die Aufklärer mit ihr etwas Falsches verbinden. Sie zu praktizieren, wird von den Aufklärern gefordert, während es der Sache nach gerade von niemanden gefordert werden kann, muss Toleranz doch einer internen Geisteshaltung entspringen, der nichts verordnend aufgezwungen werden kann, weil sie eine Form eigenständiger Einsicht voraussetzt. Solange bei den Menschen eine solche Form selbständiger Gedankenführung nicht erreicht ist, leben sie Kant zufolge noch nicht in einem aufgeklärten Zeitalter. In ihm muss das Volk selbst aufgeklärt sein und nicht erst durch andere, die es vermeintlich oder auch tatsächlich besser wissen, aufgeklärt werden. Mit einer Belehrung von oben herab wird nicht erreicht, was für Kant die Bedingung aller Aufklärung ist, nämlich eine „wahre Reform der Denkkungsart“ (AA VIII 36). die allein verhindert, dass alte Vorurteile nur durch neue ersetzt werden, die

lágosodott korban is élénk. Kant ezt a „vallási dolgokkal” (84.) példázza, amelyek tekintetében az emberek még nem képesek arra, hogy egy, a saját értelmükben megalapozott ítélethez juszanak, hanem még mindig szükséges számukra valaki másnak, mégpedig a papnak mint az egyház képviselőjének vezetése. Kant számára ez egy tudatosítandó tényállás, melyen a felvilágosodás kora még nem tudott túljutni. Ennek oka azonban nem az embereknek a saját értelmük használatára vonatkozó bátortalanságában keresendő, hanem nyilvánvalóan annak összetettségében, amit a vallási dolgokon értenünk kell; ezt Kant szemében az eddigi felvilágosítók sem vették kellően tekintetbe. Ami a „felvilágosodás” címén eleddig történt, az nem vezetett el az emberek felvilágosításához, mivel Kant szerint a felvilágosodás képviselőinek téves fogalmuk volt a felvilágosodásról s így a könnyebbik végét fogták meg a dolognak. A túlságosan sietősen eljáró felvilágosítók arra törekedtek, hogy az embereket a lehető leggyorsabban megszabadítsák az egyház és az egyéb, fensőbb intézmények szabályzatainak terhétől, azonban azt, amit ennek helyén szorgalmaztak, a népre ismételten csak rákényszeríteni akarták, amennyiben pusztán csak annyit tudattak a néppel, hogy e szabályok követése révén jobban megy majd a sora.

Ennek egyik példája a tolerancia követelése, amelyet Kant a felvilágosodásról szóló írásában mellékesen említ. A tolerancia nyilvánvalóan azért „fennhézázó név”, (84.) ahogy Kant írja, mert a felvilágosítók e szót valami tévessel kapcsolják össze. A felvilágosítók követelik a tolerancia gyakorlását, miközben az a dologban magában rejlő okokból éppenséggel senkitől sem követelhető meg. A toleranciának ugyanis egy belső szellemi tartásból kell fakadnia, melyet nem lehet rendeletileg kikényszeríteni, mivel előfeltételez egyfajta önálló belátást. Mindaddig, amíg az emberek nem értek el odáig, hogy gondolataikat ilyen önállóan irányítsák, addig Kant szerint nem élnek felvilágosodott korban. Egy ilyen korban ugyanis a népnek magának kell felvilágosultnak lennie, nem pedig mások – akik bölcsebbnek vélik magukat, vagy talán csakugyan bölcsebbek is – által kell felvilágosulttá válnia. Fentről lefelé jövő okítással nem lehet elérni azt, ami Kant szemében minden felvilágosodás feltétele, vagyis a „gondolkodásmód igazi reformját” (79.), amely egyedül képes megakadályozni, hogy a régi előítéleteket csupán újak

wiederum „zum Leitbände des gedankenlosen großen Haufens dienen“. Nicht revolutionärer Umschwung, so plausibel er angesichts von „gewinnstüchtiger oder herrschstüchtiger Bedrückung“ sein mag, sondern reformistische Veränderung verlangt Kant, weil es die Denkungsart der Menschen ist, die es zu verändern gilt und von der Kant meinte, dass sie erst zu einer Reform auch der Institutionen zu führen vermag. Reformen gehen aber, im Unterschied zu Revolutionen, zwangsläufig langsam voran. „Daher kann ein Publikum nur langsam zur Aufklärung gelangen“ (AA VIII 36), schreibt Kant denn auch in diesem den Fortgang der Abhandlung bestimmenden Zusammenhang. Es muss selbst dahin „gelangen“ und kann nicht von anderen dahin gebracht werden.

Was kann dann die Philosophie angesichts eines durch die Verfassung der Menschen vorgegebenen langsamen Tempos über eine Reform der Denkungsart zu einer gelingenden Aufklärung beitragen? Aufklärung hat als Reform der Denkungsart selbst ein Prozess der Reform zu sein und nicht der Revolution, lautet die Vorgabe. In der *Kritik der reinen Vernunft*, seinem theoretischen Hauptwerk, hat Kant in der zweiten Auflage von einer „Revolution der Denkart“ (B XI) gesprochen, die schon früh die Mathematik und in neuerer Zeit auch die Naturwissenschaft den sicheren Gang einer Wissenschaft hat nehmen lassen und von der Kant glaubte, er könne sie auch für die Philosophie so fruchtbar machen, dass mit ihr auf einen Schlag und ein für allemal philosophische Klarheit in die Fragen hineingebracht wird, mit denen sich die Metaphysik vor ihm in intern widersprüchlicher Weise herumgeschlagen hatte. Die Revolution, der Kant hier das Wort redet, ist eine Revolution unserer Betrachtungsweise der Dinge: Bevor wir Aussagen über Sachverhalte machen, ist zunächst die Instanz hinsichtlich von Reichweite und Geltungsanspruch kritisch zu analysieren, kraft deren wir solche Aussagen machen. Damit vollzieht Kant für die Rechtfertigung objektiver Aussagen eine methodische Wende mit dem Ziel, die Bedingungen zu erörtern, unter denen wir eine sichere, gegen bloß Wahrscheinliches resistente Erkenntnis von Dingen erlangen können. Dieses, wenn man will revolutionäre, Unternehmen hat zu einer grundlegend veränderten philosophischen Theorie geführt, die für sich beansprucht, mit

váltsák fel, amelyek szintén „pórázra fűzik a gondolattalan tömeget”. (79.) Kant nem radikális forradalmi átalakítást – bármilyen plauzibilisnek tűnjék is ez a „kapzsi és uralomvágyó elnyomás” (78.-79.) tekintetében –, hanem reformok útján megvalósuló változást követel, mivel amit meg kell változtatni, nem más, mint az emberek gondolkodásmódja, melyről úgy vélekedett, hogy csakis az vezethet majd el az intézmények reformjához is. A reformok azonban, szemben a forradalmakkal, kényszerű lassúsággal haladnak előre. „Ily módon egy közösség csak lassan juthat el a felvilágosodásig” (78.), írja Kant ebben az értekezés menetét meghatározó összefüggésben is. A közösségnek magának kell „eljutnia” odáig, senki más nem vonszolhatja el erre a pontra.

Ha tekintetbe vesszük, az emberi természet milyen lassú tempót enged csupán meg a gondolkodás reformja számára, vajon mivel járulhat hozzá a filozófia a felvilágosodás sikeréhez? A felvilágosodás, hangzik el tételszerűen, a gondolkodásmód reformjaként maga is reformfolyamat, nem pedig forradalom kell legyen. Elméleti főműve, *A tiszta ész kritikája* második kiadásában Kant a „a gondolkodási mód forradalmáról”³ (B XI) beszélt, amely a matematika számára igen korán, a természettudomány számára pedig az újabb korban tette lehetővé, hogy a tudomány biztos útjára lépjen. Kant azt gondolta, képes a gondolkodási mód e forradalmát a filozófia számára is oly gyümölcsözővé tenni, hogy vele egy csapásra és egyszer s mindenkorra sikerül filozófiai világhosszgot vinni mindazon kérdésekbe, melyekkel a metafizika ezt megelőzően belsőleg ellentmondásos módon küszködött. A forradalom, melynek szócsovívül Kant itt elszegődött, a dolgok szemléletmódjának forradalma: mielőtt tényállásokra vonatkozó kijelentéseket tennénk, először is érvényességi területe és legitimitása tekintetében kritikailag kell elemeznünk azon instanciát, mely által ilyen kijelentéseket teszünk. Ezzel Kant metodológiai fordulatot hajt végre az objektív kijelentések igazolásában, mégpedig azzal a céllal, hogy tisztázhassa a feltételeket, melyek által a dolgok bizonyos, a pusztá valószínűséggel

³ [A fordításon a szövegösszefüggés miatt módosítottam. A magyar fordításban „a gondolkodási mód fordulata” szerepel. Ld. Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája*, Atlantisz 2004 ford. Kis János – a ford.]

verfehlten *Theorien* des mit unserem Erkennen verbundenen Anspruchs auf Objektivität aufgeräumt zu haben.

Eine solche die bisherige Erkenntnistheorie verändernde Revolution kann jedoch nicht auf das Programm der Aufklärung angewendet werden.³ Denn in ihm geht es nicht um eine Befreiung aus der Unklarheit über das Fundament sicheren theoretischen Wissens. Aufklärung ist vielmehr ein Erfordernis, das sich angesichts von Sachverhalten stellt, die sich einem solchen Wissen gerade entziehen. Gleich am Anfang der Aufklärungsschrift sagt es Kant: Der Aufklärung bedürfen die meisten Menschen, „nachdem sie die Natur längst von fremder Leitung freigesprochen“ (AA VIII 35) haben, gleichwohl immer noch. Die Natur unterliegt den Gesetzen, die wir kraft unseres nach bestimmten Regeln verfahrenen Verstandes in sie hineinlegen, und ist darin, was ihre Erkennbarkeit angeht, das Erzeugnis einer Aktivität unseres Verstandes, befreit von übernatürlichen Gesetzgebern göttlicher Provenienz, deren Weisheit wir, sie respektierend, hinzunehmen hätten, und sie ist, was ihren Umgang mit ihr angeht, den Erzeugungsregeln unseres empirischen Verstandes unterworfen, kraft deren wir uns in ihr weitgehend zurechtfinden.

Mit dem Appell an den Mut des Einzelnen, den eigenen Verstand zu gebrauchen, um sich aus selbstverschuldeter Unmündigkeit zu befreien, findet sich in den Anfangssätzen der kantischen Aufklärungsschrift noch der Widerhall eines an der Grundlegung von Wissenschaft orientierten cartesischen Rationalismus. Der Verstand als die Fähigkeit richtig zu urteilen (*le bon sens*) sei bei allen Menschen gleich und insofern die bestverteilte Sache der Welt, so beginnt Descartes seinen *Discours de la méthode* (Oeuvres, ed. Adam et Tannery, Bd. VI, S. 1), französisch geschrieben und darin nicht nur an die Welt der Gelehrten sich richtend. Der Verstand ist gleichsam eine Naturausstattung der Menschen, und dass es Kluge und Dumme gibt, Aufgeklärte und Nicht-Aufgeklärte, liegt nicht am Umfang eines unter den Menschen schlecht verteilten Verstandes, son-

³ Vgl. hingegen Oliver Scholz (2006): „Aufklärung: Von der Erkenntnistheorie zur Politik“, in: Uwe Meixner /Albert Newen (Hrsg.), *Philosophiegeschichte und logische Analyse*, Paderborn, 156–171, bes. 163.

szemben ellenálló megismeréséhez juthatunk. Ez a – ha úgy tetszik, forradalmi – vállalkozás elvezetett ahhoz az alapvetően megváltozott filozófiai elmélethez, amely igényt formál arra, hogy leszámoljon mindazon téves *elméletekkel*, amelyek az objektivitásnak a megismeréshez kötődő igényéből fakadnak.

Azonban egy ilyen, az eddigi ismeretelméletet átalakító forradalom nem alkalmazható a felvilágosodás programjára.⁴ Ugyanis e programban nem a biztos elméleti tudás alapzatával kapcsolatos tisztázatlanságból igyekszünk kiszabadulni. A felvilágosodás sokkal inkább az a követelmény, amely olyan tényállásokkal szemben jelenik meg, amelyek az ilyen tudástól éppen hogy függetlenek. Kant mindjárt a felvilágosodásról szóló írása elején azt mondja: a legtöbb embernek még mindig, annak ellenére is szüksége van a felvilágosodásra, hogy „a természetet már rég felszabadították az idegen vezetés alól” (77.). A természet olyan törvényeknek van alávetve, melyeket mi a saját, meghatározott szabályok szerint eljáró értelmünk segítségével beléhelyezünk, és ennyiben, ami megismerhetőségét illeti, értelmünk aktivitásának terméke, szabaddá van téve bármiféle természetfölötti, isteni törvényadótól, melynek bölcsességét – tiszteletünk jeleként – el kellene fogadnunk. A természet, ami a vele való foglalatatoskodást illeti, a saját empirikus értelmünk teremtő tevékenységét meghatározó szabályoknak van alávetve, melynek köszönhetően képesek vagyunk teljes egészében eligazodni benne.

Kant szóban forgó írásának kezdőmondataiban, melyek az egyes embert hívják fel arra, hogy legyen bátorsága a saját maga okozta kiskorúságból való kilábalás érdekében saját értelmét használni, még ott visszhangzik a tudomány megalapozása felé orientálódó karteziánus racionalizmus. Az értelem, mint a helyesen ítézés képessége (*le bon sens*) minden emberben egyenlő, és ennyiben a lehető legjobban elosztott dolog a világon – ahogyan Descartes írja *Discours de la méthode* (Oeuvres, ed. Adam et Tannéry, VI k., 1.) című művének elején – mégpedig franciául, vagyis nem csak a tudósok világának szánva. Az értelem az ember

⁴ Vö. ezzel szemben Oliver Scholz (2006): „*Aufklärung: Von der Erkenntnistheorie zur Politik*”, in: Uwe Meixner /Albert Newen (Hrsg.), *Philosophiegeschichte und logische Analyse*, Paderborn, 156–171, különösen 163.

den allein daran, dass die Menschen ihn nicht in rechter Weise gebrauchen. Der richtige Gebrauch, der eines methodischen Vorgehens bedarf, ist über die hierfür anzugebenden Regeln hinaus aber ganz wesentlich, so hebt Descartes immer wieder hervor, auch von einer subjektiven Haltung der Aufmerksamkeit und des Sichzusammennehmens abhängig, deren der Mensch bedarf, um die Ablenkung durch Gewohnheit und tradierte Erkenntnismuster niederhalten zu können. Irrtum ist dann letztlich auf subjektive Disziplinlosigkeit zurückzuführen, nicht aber auf objektive Sachverhalte, die allem menschlichen Bemühen, sich auf den eigenen Verstand zu konzentrieren, immer schon vorgegeben sind. Genau auf solche objektiven Sachverhalte bezieht sich aber Kant im Verlauf seiner Abhandlung mit dem Verweis auf Satzungen und Formeln, die, sofern sie den Menschen von außen auferlegt sind, deren Unmündigkeit verursachen; und im Hinblick darauf genügt es nicht, gegen sie und den von ihnen ausgehenden Zwang einfach an die subjektive Disposition des Menschen zu appellieren, den eigenen nach methodischen Regeln vorgehenden Verstand doch zu gebrauchen.

In der Vorrede zur ersten Auflage der *Kritik der reinen Vernunft* meint Kant andererseits, dass der Geist der Kritik, durch den eine Klärung von Prinzipienfragen in theoretischer Hinsicht erbracht worden ist, „sich nun auch in anderen Arten von Erkenntnis wirksam beweisen“ würde. Er verweist in diesem Zusammenhang anerkennend auf die Verdienste der sein Zeitalter bestimmenden bisherigen Aufklärung, die darin bestünden, auch diejenigen Instanzen einer Kritik unterworfen zu haben, die sich „gemeinlich derselben entziehen wollen“ (A XI XII). Er hat dabei die Instanzen der auf ihre Heiligkeit sich berufenden Religion und der auf ihre Majestät sich berufenden staatlichen Gesetzgebung im Blick, gegen die er im Geist der Aufklärung nun auch die kritisch gereinigte Vernunft glaubt mobilisieren zu können. Dass diese Instanzen sich für kritikimmun halten, das allein schon, schreibt Kant, rufe vor der Vernunft nicht nur Verdacht, sondern auch Verachtung hervor, denn sie bewillige eine unverstellte Achtung nur demjenigen, was eine freie und öffentliche Prüfung durch sie selbst, die Vernunft, hat aushalten können. Mit diesem in der *Kritik der reinen Vernunft* nur anmerkungsweise gegebenen Hinweis hat Kant die Gesichts-

természettől való „felszerelése”, és hogy okosak és ostobák, felvilágosultak és nem-felvilágosultak egyaránt vannak, az nem az emberek közt rosszul elosztott értelemből, hanem egyedül abból fakad, hogy az emberek az értelmet nem a megfelelő módon használják. A helyes használat, amelyhez módszeres eljárásra van szükség, az itt megadandó szabályokon túlmenően – hangsúlyozza Descartes újra s újra – egyúttal a figyelem és az összeszedettség azon szubjektív tartásán is múlik, amelyre az embernek ahhoz van szüksége, hogy ne térítsék el a szokások és a megismerés örökölt mintái. A tévedést így végső soron a megfelelő módszeres eljárás szubjektív hiányára vezethetjük vissza, nem pedig objektív tényállásokra, amelyek minden olyan emberi erőfeszítésben előzetesen adottak, amelyek a saját értelemre összpontosítanak. Kant azonban az értekezés menete során éppen ilyen objektív tényállásokra hivatkozik, amikor szabályzatokra és formulákra utal, amelyek, amennyiben azokat kívülről kényszerítették rájuk, az emberek kiskorúságát okozzák. Márpedig ezekkel kapcsolatban nem elegendő egyszerűen velük és a belőlük kiinduló kényszerrel szemben az ember szubjektív beállítódására appellálni, vagyis az embert arra felszólítani, hogy mégis a saját, módszeres szabályok által vezetett értelmét használja.

Másrészről *A tiszta ész kritikájának* első kiadásához írott előszavában Kant úgy vélekedik, hogy a kritika szelleme, mely hozzáségitett elvi kérdések tisztázásához elméleti szempontból, „most a megismerés más nemeinél is hatékonynak bizonyulhatna”. Ebben az összefüggésben elismerőleg utal a saját korát meghatározó eddigi felvilágosodás eredményeire, amelyek szerinte abban állnak, hogy azon instanciákat is kritika tárgyává tették, amelyek „általában ki akarják vonni magukat a kritika alól.” (A XI). Egyrészt a maga szentségére hivatkozó vallás, másrészt a maga fenségére hivatkozó állami törvényalkotás instanciáira irányítja figyelmét, melyekkel szemben most a kritikailag megtisztított ész is mozgósíthatónak véli. Hogy ezek az instanciák a kritikával szemben immunisnak tartják magukat, az már önmagában is – írja Kant – nem csak gyanakvást, hanem egyúttal megvetést is előhív az ész részéről, mivel az ész csak annak tartozik őszinte tisztelettel, ami képes volt kiállni szabad és nyilvános vizsgálatát. Ezzel, *A tiszta ész kritikájában* csupán jelzés-

punkte in den Blick gebracht, die dann in seiner Aufklärungsschrift zentral sind: *wogegen* die Aufklärung sich richtet und welche *Mittel* es sind, die sie dabei einzusetzen hat. Religion und staatliche Gesetzgebung sind Gegenstand aufklärerischer Kritik, insofern und solange sie mit ihrem Satzungen und Formeln die Unmündigkeit der Menschen bewirken, und eine recht verstandene Aufklärung hat gegen deren Wirksamkeit auf eine Vernunft zu setzen, deren Merkmal ist, die Ansprüche jener Instanzen *frei* und *öffentlich* zu überprüfen.

Betrachten wir also die Trias Vernunft, Freiheit, Öffentlichkeit in deren internen Zusammenhang und in ihrer möglichen Leistungskraft für das Programm einer recht verstandenen Aufklärung, deren Aufgabe ist, die Menschen von dem unmündig machenden Druck von Kirche und Staat zu befreien. Die Religion, dieser traditionelle Feind der Aufklärung, ist durch rationale Kritik, beginnend mit Spinozas *Theologisch-politischem Traktat*, in ihren theoretischen Aussagen radikal beschnitten worden. Auch für Kant hat sie nur noch innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft eine praktische Bedeutung für die Stabilisierung des menschlichen Zusammenlebens, aber so, dass die für eine solche Stabilisierung erforderlichen Satzungen und Glaubensartikel, die eine empirische Kirche erlässt, nicht aus reiner Vernunft gewonnen werden können. Auch die Rechtsgesetzgebung hat seit den mit Hobbes einsetzenden philosophischen Staatstheorien im rationalen Kalkül überlebenswilliger Menschen ein Fundament erhalten, das den Zwangscharakter der Rechtsgesetze über deren Funktion, die menschliche Freiheit allererst zu sichern, rechtfertigt. Auch dem folgt Kant, wenn auch unter einem veränderten Verständnis von Freiheit, aber auch hier mit der Einschränkung, dass sich die tatsächliche Gesetzgebung eines empirischen Staates nicht aus kalkulierenden, geschweige denn aus reiner Vernunft herleiten lässt.

Wenn Gesetze und Satzungen, die von den empirischen Institutionen Kirche und Staat erlassen werden, nicht aus der Vernunft folgen, heißt das freilich nicht, dass sie nicht vernunftverträglich sein könnten. Sie enthalten Vorschriften, denen Menschen nicht zwangsläufig unterliegen, sondern zu unterliegen haben, wenn diejenigen, die Gesetze und Satzungen erlassen, mit ihnen nicht nur etwas erbitten, sondern auch durchset-

szerűen megadott utalással Kant tekintetünket azokra a szempontokra irányította, amelyek majd a felvilágosodásról szóló írásában tesznek szert központi jelentőségre: nevezetes azt, hogy *mi ellen* küzd a felvilágosodás, és melyek azok az *eszközök*, amelyeket be kell vetnie. A vallás és az állami törvényalkotás annyiban tárgyai a felvilágosult kritikának, amennyiben és amíg csak szabályzataikkal és formulákkal kiskorúságban tartják az embereket, és a helyesen felfogott felvilágosodás e hatásukkal szemben arra az észre kell támaszkodjék, melynek ismertetőjegye, hogy ezen instanciák igényeit *szabad és nyilvános* vizsgálat tárgyává teszi.

Vegyük tehát most szemügyre ész, szabadság és nyilvánosság hármását belső összefüggésében és lehetséges teljesítőképességében a helyesen felfogott felvilágosodás szempontjából, melynek feladata abban áll, hogy az embereket megszabadítsa az egyház és az állam kiskorúvá tevő nyomásától. A vallást, a felvilágosodás e hagyományos ellenségét, a racionális kritika – mely Spinoza *Teológiai-politikai értekezésével* vette kezdetét – elméleti állításait illetően radikálisan visszaszorította. Kant számára is csupán a pusztá ész határain belül rendelkezik bizonyos gyakorlati jelentőséggel az emberi együttélés stabilizálásának szempontjából, ám oly módon, hogy az ilyesfajta stabilizációhoz megkövetelhető szabályzatok és hitcikkelyek, amelyeket valamely empirikus egyház bocsát ki, nem nyerhetők a tiszta észből. A Hobbes-zal kezdődő filozófiai államelméletek óta a túlélni igyekvő emberek racionális kalkulációjában a jogszabály- és törvényalkotás is rábukkant egy olyan alapra, amely a jogi törvények kényszerítő jellegét amaz elsődleges funkciójukon – vagyis az emberi szabadság megőrzésén – túlmenően is igazolja. Kant ehhez is kapcsolódik, habár a szabadság egy megváltozott értelmezésére támaszkodva, azonban itt is azzal a korlátozással, hogy egy empirikus állam tényleges törvényalkotása nem vezethető le a kalkuláló észből – a tiszta észről pedig már nem is beszélve.

Ha a törvények és szabályzatok, amelyeket az egyház és az állam mint empirikus intézmények bocsátanak ki, nem követik az észet, abból még természetesen nem következik, hogy ne volnának összeegyeztethetőek az ésszel. Tartalmaznak ugyanis olyan előírásokat, melyeknek az emberek nem kell kényszerű-

zen wollen. Als erlassene Vorschriften sind sie zufällige Setzungen, denen selbst keine Notwendigkeit zukommt; es steht den Menschen frei, sie aufgrund davon abweichender Präferenzen nicht zu befolgen, es sei denn der Gesetzgeber zwingt sie zu deren Befolgung kraft seiner Macht durch Drohungen oder auch Versprechungen, die in dieser Form ein äußerer Zwang sind. Enthält ein äußerer Zwang eine Fremdbestimmung, die den Menschen unmündig macht, dann kann das Programm der Aufklärung, das dagegen angeht, durchaus als das Programm einer Befreiung aus der Unmündigkeit verstanden werden. Dabei darf freilich nicht übersehen werden, dass Gesetze, die dem Menschen von außen auferlegt werden, angesichts der menschlichen Verfassung unerlässlich sind, ihre Äußerlichkeit also bei aller Zufälligkeit der Gesetzgebung doch einen Grund in der Sache hat.

Denn zur Verfassung des Menschen gehört eine Komponente, die der Eingangssatz der Aufklärungsschrift mit seinem emphatischen Rekurs auf den menschlichen Verstand ausgeblendet hat, seine Sinnlichkeit. In praktischer Hinsicht zeigt sie sich für Kant vor allem als ein im Dienst der Eigenliebe stehender, auf den eigenen Vorteil bedachter Egoismus, der das eigene Selbst auf Kosten der anderen zur Geltung zu bringen sucht. Die aus diesem Tatbestand entspringenden zwischenmenschlichen Konflikte bedürfen einer Regulierung, die sich auf Vorschriften stützt, die sich der Privateinschätzung in sinnlich-individueller Perspektive entziehen und die der Einzelne zu akzeptieren hat, mögen sie ihm auch von außen auferlegt worden sein und mag insofern auch ein anderer für ihn denken. Für eine Befreiung aus dieser Form von Unmündigkeit genügt es dann nicht, einfach an den Gebrauch des eigenen Verstandes zu appellieren, zumindest nicht, ohne dass näher bestimmt würde, was denn unter dem Verstand, den es zu gebrauchen gilt, zu verstehen ist. Denn auch der neigungsorientierte Mensch wird seinen Verstand gebrauchen, den er nun einmal hat, und dem der Mut, ihn auch zu gebrauchen, nicht allzu schnell abgesprochen werden sollte. Aber er wird ihn in den Dienst seiner Neigung stellen und darin die gesetzlichen Vorschriften, die seine Neigung zügeln, zu unterlaufen suchen. Wird eine solche Form des selbstisch-kalkulierenden Verstandesgebrauchs gestattet, dann ist gesetzli-

en engedelmeskedjenek, hanem csak abban az esetben, ha a törvényeket és a szabályzatokat elrendelők általuk nem csak kérnek valamit, hanem keresztül is akarnak vinni. Elrendelt előírásokként esetleges szabályozások, melyeket ünmagukban semmilyen szükségszerűség sem illet meg; az emberek szabaddok a tekintetben, hogy eltérő preferenciáik nyomán ne kövessék őket – egészen addig, amíg a törvényhozó a hatalmát kihasználva fenyegetésekkel, vagy esetleg ígéretekkel rá nem kényszeríti őket követésükre, ami ebben a formában külső kényszerített jelent. Ha a külső kényszer valamilyen az embertől idegen meghatározás, amely őt kiskorúvá teszi, akkor a felvilágosodás programját, mely ezzel szemben lép fel, nagyon is felfoghatjuk a kiskorúságból való felszabadítás programjaként. Ekkor azonban nem tekinthetünk el attól, hogy a törvények, melyek kívülről korlátozzák az embert, az emberi természetre való tekintettel elkerülhetetlenek, tehát külsődlegességük oka a törvényhozás minden esetlegessége ellenére magában a dologban rejlik.

Ugyanis az emberi természetnek van egy olyan összetevője, amelyet a felvilágosodásról szóló írás bevezető mondata az emberi értelemre való emfatikus utalással elhomályosított – az érzékiség. Gyakorlati szempontból az érzékiség Kant szemében mindenekelőtt az önszeretet szolgálatában álló, a saját előnyökre összpontosító egoizmusnak mutatkozik, amely saját magát a más kárára igyekszik érvényre juttatni. Az emberek között ebből a tényállásból származó konfliktusoknak valamilyen szabályozásra van szükségük, amely olyan előírásokra támaszkodik, melyek kivonják magukat az érzéki-individuális perspektíva önértékelésének köréből, és amelyeket az egyes embernek el kell fogadnia, még akkor is, ha kívülről kényszerítették rájuk őket, és ha így valaki más gondolkodott is helyette. Azonban ekkor a kiskorúság ezen formájából való megszabaduláshoz nem elegendő egyszerűen a saját értelem használatára való felhívás, legalábbis akkor nem, ha nem határozzuk meg közelebbről, mit értünk azon az értelen, amelyet használnunk kell. Hiszen a hajlamai által vezérelt ember is használja értelmét, ha már rendelkezik vele, és akitől éppen ezért nem volna szabad túlságosan hamar elvitatni az értelem használatához szükséges bátorságot. Ő azonban az értelmet hajlamai szolgálatába állítja, és egyúttal keresni fogja annak módját, hogyan kerülhetné el mindazon törvény-

chen Vorschriften jeder Sinn genommen. Aufklärung bestünde darin, Menschen dazu zu bringen, mit dem von den Vorschriften ausgehenden Zwang diese selbst abzuschaffen.

Entgegen dem ersten Satz der Aufklärungsschrift hebt Kant deshalb im Fortgang dieser Schrift nicht darauf ab, sich seines eigenen Verstandes zu bedienen, sondern bringt das Vermögen der Vernunft ins Spiel. Diese vermögenstheoretische Unterscheidung, die von dem mit der kantischen Philosophie nicht vertrauten Leser leicht überlesen wird, trifft Kant, weil Aufklärung nicht Aufklärung über Sachverhalte ist, die in wissenschaftlicher Exaktheit, der Domäne des Verstandes, zugänglich wären, sondern Aufklärung über die Struktur von Institutionen, im Hinblick auf die der Verstand, wird er eingesetzt, nur allzu leicht zur Instanz eines Nutzenkalküls verkommt, die in einer Privatheit verbleibt, welche gesetzliche Regelungen in deren möglichen Bezug auf Allgemeinheit überhaupt nicht in den Blick zu bringen vermag. Vernunft ist demgegenüber die Instanz eines Entwerfens von Ideen, mit denen empirische Sachverhalte, also auch die Satzungen und Erlasse der empirischen Kirche und des empirischen Staates, zwar nicht begriffen, wohl aber kritisch beurteilt werden können. Weil die Vernunft in ihrem überprüfenden Urteil des Empirischen nichts apodiktisch formuliert, sondern nur eine Hinsicht entwirft, unter der sie das Empirische beurteilt, bedürfen solche überprüfenden Hinsichten, die der Mensch im Medium der Vernunft als Maßstab der Überprüfung anlegt, selbst einer Überprüfung. Von der Vernunft Gebrauch zu machen, muss deshalb heißen, von ihr öffentlich Gebrauch zu machen. Denn nur so kann sich der Einzelne in seiner kritischen Beurteilung der bestehenden Ordnungen einer Kritik durch andere stellen und darin sein Urteil gegebenenfalls auch korrigieren. Bedingung hierfür ist, dass Menschen in dem Gebrauch ihrer Vernunft nicht behindert werden, mit anderen Worten, dass sie frei sind, sich im öffentlichen Raum zu äußern, und ihnen darin die Chance gegeben wird, ihre eigenen Entwürfe auch durch andere beurteilen zu lassen. Diese Freiheit ist für Kant die einzige Voraussetzung einer gelingenden Aufklärung. Im 5. Absatz der Aufklärungsschrift heißt es: zur wahren Aufklärung „wird nichts erfordert als *Freiheit*; und zwar die unschädlichste unter allem, was nur Freiheit heißen mag, näm-

be foglalt előírásokat, amelyek hajlamait megzabolázni hivatottak. Az értelemnek egy ilyesfajta önző-kalkuláló formájának elfogadása megfosztaná a törvényes előírásokat minden értelmüktől. A felvilágosodás ekkor abban állna, hogy az embereket rávegye - az előírásokból származó kényszerrel együtt - maguknak az előírásoknak is a megszüntetésére.

Éppen emiatt a felvilágosodásról szóló írásának első mondatával szemben a szöveg további részében Kant nem a saját értelem használatára helyezi a hangsúlyt, hanem játékba hozza az ész képességét. Kant azért teszi meg ezt a képességelméleti megkülönböztetést – amelyet a kanti filozófiában járatlan olvasó könnyen figyelmen kívül hagy –, mert a felvilágosodás nem olyan tényállásokra vonatkozik, amelyek a tudományos egzaktitás, vagyis az értelem területe számára is hozzáférhetőek volnának, hanem azon intézmények struktúrájára, amelyekre vonatkozóan az értelem, amennyiben szembekerül velük, túlságosan is könnyen egyfajta hasznossági kalkulus eszközévé válik, s így egy olyan magánjellegűség foglya marad, amely a törvényes szabályozásokat és azoknak az általánosságra való lehetséges vonatkozását teljességgel képtelen figyelembe venni. Ezzel szemben az ész olyan ideák megalkotásának instanciája, melyek segítségével az empirikus tényállások, tehát az empirikusan létező egyház és állam szabályzatai és intézkedései, ha nem is megragadhatóvá, de mindenképpen kritikailag megítélhetővé válhatnak. Mivel az ész a maga ellenőrző és vizsgáztató ítéletében semmit sem fogalmaz meg apodiktikusan, hanem pusztán egy nézőpontot vázol fel, amely felől az empirikusan létezőt megítéli, ezért az ilyen vizsgáztató nézőpontoknak, melyeket az ember az észnek mint a vizsgálat kritériumának médiumában alapoz meg, maguknak is szükségük van a vizsgálatra és ellenőrzésre. Ezért használni az eszünket, azt kell jelentse, hogy nyilvánosan használjuk. Ugyanis csak így képes az egyes ember a fennálló rendek kritikai megítélése során egyúttal mások kritikájával is szembesülni, s ezáltal saját ítéletét esetlegesen korigálni. Ennek feltétele, hogy az embert az ész használatában semmi se korlátozza, más szavakkal, hogy az emberek szabadon nyilatkozzanak meg a nyilvános térben és így legyen esélyük rá, hogy saját elképzeléseiket mások is megítéljék. Kant szemében ez a szabadság a sikeres felvilágosodás egyetlen feltétele. A felvilágosodás-

lich die: von seiner Vernunft in allen Stücken *öffentlichen Gebrauch* zu machen“ (AA VIII 36). In allen Stücken heißt uneingeschränkt, nämlich im Hinblick auf alles, was die Machthaber, seien sie heilig, seien sie weltlich, verordnet haben.

II

Was hier zur wahren Aufklärung erfordert wird, ist eine Forderung an die Machthaber, dem Einzelnen den öffentlichen Gebrauch seiner Vernunft uneingeschränkt zuzugestehen. Um sie dazu zu bringen, suggeriert ihnen Kant, dass ein solches Zugeständnis für sie selbst unschädlich sei. Hierfür beruft er sich allerdings nicht auf das, was in dem Begriff einer freien Äußerung der Vernunft gelegen ist, dass nämlich dieser Begriff von Freiheit nicht der Beliebigkeit des Privaten, sondern gerade deren Beschränkung durch die Öffentlichkeit das Wort redet. Er beruft sich darauf, dass die Obrigkeit einen anderen Vernunftgebrauch nicht nur einschränken dürfe, sondern sogar von der Sache her müsse. Diesen anderen Gebrauch nennt Kant, im Unterschied zum öffentlichen, den privaten. Das ist nicht ein Gebrauch, der in dem Sinne im Privaten verbliebe, dass er bloße Ansichten enthielte, die gar nicht geäußert werden, denn hier gäbe es ja auch nichts zu verbieten. Unter dem privaten Gebrauch der Vernunft versteht Kant vielmehr den Gebrauch, den jemand in einer bestimmten Funktion (Kant sagt: auf einem ihm anvertrauten bürgerlichen Posten) von seiner Vernunft im Hinblick auf seine Funktion macht, die in einem Raum liegt, der nicht der Öffentlichkeit ist. Der öffentliche Gebrauch ist demgegenüber derjenige, den jemand nicht als Funktionsträger, sondern in einer anderen Rolle von seiner Vernunft macht. Darin reflektiert er nicht auf das, was mit seiner Funktion verbunden ist, sondern offenbar auf einen anderen Zusammenhang, den er nur in den Blick bringt, sagt Kant, wenn er sich als „Gelehrter“ äußert.

Kant gibt folgendes Beispiel: So würde es sehr verderblich sein, wenn ein Offizier, dem von seinen Oberen etwas anbefohlen wird, im Dienste über die Zweckmäßigkeit oder Nützlichkeit dieses Befehls laut vernünfteln wollte; er muß gehorchen. Es kann ihm

ról szóló írásának ötödik bekezdésében azt mondja: az igazi felvilágosodáshoz „semmi egyéb nem kell, csak *szabadság*, és annak is a legártalmatlanabb fajtája: nevezetesen az ész minden kérdésben való *nyilvános használatának szabadsága*.” (79.) A „minden kérdésben” azt jelenti, hogy korlátok nélkül, vagyis mindarra tekintettel, amit a hatalom birtokosai elrendeltek – legyen az szent, vagy világi hatalom.

II

Feltétlenül szükséges tehát az igazi felvilágosodáshoz, hogy követljük a hatalom birtokosaitól korlátozás nélküli kiállásukat az egyes ember nyilvános észhasználata mellett. Annak érdekében, hogy rávehessük őket erre, Kant azt sugallja nekik, hogy az észhasználat ilyesfajta engedélyezése önmagában véve veszélytelen a számukra. Mindazonáltal itt nem hivatkozik arra, ami az ész szabad kinyilvánításának fogalmában benne rejlik, vagyis hogy a szabadság e fogalmának értelme nem a magánjelleg önkényében, hanem éppenséggel annak a nyilvánosság általi korlátozását jelenti. Kant arra hivatkozik, hogy a feljebbvaló a másik észhasználatot nem csak hogy korlátozhatja, hanem a dologból fakadóan korlátoznia is kell. E másik használatot nevezi Kant, szemben a nyilvánossal, az ész magánhasználatának. Ez nem olyasfajta használat, amely abban az értelemben maradna meg a privát területén, hogy pusztán ki nem nyilvánított vélekedéseket tartalmazna – ebben az esetben ugyanis nem is volna mit megtiltani. Az ész magánhasználatán Kant sokkal inkább azt az észhasználatot érti, amely egy meghatározott funkcióban (Kant úgy fogalmaz: „egy bizonyos rábízott polgári tisztségben vagy hivatalban” (79.)), mely nem a nyilvánosság terében helyezkedik el, valósul meg. Az ész nyilvános használata ezzel szemben az, amikor valaki nem egy meghatározott funkció hordozójaként, hanem egy másik szerepben használja azt. Ekkor az ember nem arra reflektál, ami funkciójához kapcsolódik, hanem nyilvánvalóan egy másik összefüggésre, amelyet csak akkor vesz tekintetbe, amikor – ahogyan Kant mondja – „tudósként” nyilatkozik meg.

Kant a következő példát adja: „Így meglehetősen romboló lenne, ha egy tiszt, akinek feljebbvalója valamilyen utasítást

aber billigerweise nicht verwehrt werden, als Gelehrter über die Fehler im Kriegsdienste Anmerkungen zu machen und diese seinem Publikum zur Beurteilung vorzulegen (AA VIII 37).

Das klingt auf den ersten Blick eigenartig. Klar scheint der erste Teil des Satzes zu sein. Der Offizier ist Glied einer ihm übergeordneten Organisation, die Kant auch Maschine nennt, für deren Ablauf ein gewisser Mechanismus notwendig sein müsse. Als Teil eines solchen Mechanismus ist der Offizier zur Passivität bloßen Ausführens verurteilt, weil ein Rasonnieren über die Richtigkeit des Auszuführenden den Mechanismus, also die Effizienz der Organisation, nur stören würde. Der zweite Teil des Satzes scheint weniger klar zu sein, tröstet er doch den Offizier damit, dass er ja auch noch als Gelehrter die Freiheit habe, zwar nicht den Befehlen, die er für strategisch falsch hält, sich zu widersetzen, aber doch, immerhin, „Anmerkungen“ zu dem, was er für falsch hält, einem Publikum gegenüber zu machen. Wie sollte ein Offizier aber auch Gelehrter sein können? Man ist versucht zu meinen, er sei Offizier geworden, weil er gerade kein Gelehrter ist.

Doch meint Kant Folgendes. Als Gelehrter sich äußern bedeutet, in der Qualität eines Gelehrten sich äußern, d.h. in seinen Äußerungen den Merkmalen zu genügen, die einen Gelehrten auszeichnen. In diesem Kontext versteht Kant die Qualität des Gelehrten nicht so, dass er über ein umfangreiches und intern durchdachtes Wissen verfügen müsste, sondern, viel schlichter, dass er die Gedanken und Überlegungen, die er hat, in einem Buch niederschreibt und dieses der Öffentlichkeit vorlegt. Wenn es unter diesem Aspekt gleichgültig ist, ob das Buch gute oder schlechte Gedanken enthält, von einem Wissenschaftler also oder von einem Pinsel stammt, dann ist der Offizier in der Tat nicht schon vom Stand des Gelehrten ausgeschlossen. Der entscheidende Punkt ist für Kant, dass der Vorzug eines veröffentlichten Buches darin besteht, sich *uneingeschränkt* an Leser wendet, also an ein Publikum, das prinzipiell alle, sofern sie lesen können und auch lesen wollen, umfasst. Durch eine Schrift wird eine umfassende Leserschaft, eine Leserwelt, angesprochen und nicht nur eine partikulare Gemeinschaft Gleichgesinnter. Bücher sind aufgrund ihrer Schriftform zudem der Augenblicklichkeit des Hörens bloß verbaler Mitteilungen zu einer

adott, szolgálatban hangosan tűnődnek e parancs célszerűségén vagy hasznosságán; engedelmeskednie kell. Ám nem méltányos megtiltani neki, hogy mint tudós, megjegyzéseket tegyen a hadiszolgálat fogyatékoságairól, s ezeket megítélés végett közönség elé terjessze. (80).

Ez elsőre sajátosan hangzik. Az idézet első része világosnak tűnik. A tiszt egy fölötte álló szervezet tagja – melyet Kant gépezetnek is nevez –, melynek működéséhez szükséges egy bizonyos mechanizmus. Egy ilyen mechanizmus részeként a tiszt a pusztá kivitelezés passzivitására van ítélve, mivel a mechanizmusban kivitelezendő dolog helyességére, vagyis a szervezet hatékonyságára vonatkozó töprengések csak zavaróak volnának. A mondat második fele kevésbé tűnik világosnak, hisz azzal vigasztalja a tisztet, hogy tudósként még ő is rendelkezik a szabadsággal, ha arra nem is, hogy azoknak a parancsoknak ellenszegüljön, melyeket stratégiaileg tévesnek tart, ám arra feltétlenül, hogy a téves parancsokkal kapcsolatban „megjegyzéseket” tárjon valamiféle publikum elé. Hogyan kell azonban elképzelnünk, hogy a tiszt egyben tudós is? Elvégre hajlamosak vagyunk azt gondolni, éppen azért lett tiszt, mert nem tudós.

Kant azonban a következőre gondol. Tudósként megnyilatkozni annyit jelent, hogy egy tudós minőségében nyilatkozunk meg, vagyis hogy megnyilatkozásunk során megfelelnünk azoknak a sajátosságoknak, melyek egy tudóst tüntetnek ki. Ebben az összefüggésben Kant a tudós minőségét nem úgy fogja fel, hogy annak szükségképpen egy átfogó és belsőleg átgondolt tudással kell rendelkeznie, hanem úgy, sokkal egyszerűbben, hogy mindazon gondolatokat és megfontolásokat, melyekre jutott, egy könyvben leírja, és azt azután a nyilvánosság elé tárja. Amennyiben ebből a szempontból lényegtelen, hogy a könyv jó vagy rossz gondolatokat tartalmaz, hogy tehát azt egy tudós vagy bárki más írta, akkor valójában a tiszt nincs eleve kizárva a tudósok rendjéből. A döntő pont Kant szemében az, hogy megjelentetett könyv előnyös, mert az *korlátozások nélkül* fordul az olvasók felé, vagyis olyan publikum számára íródik, mely elvileg mindenkit átfog, aki tud és akar is olvasni. Az írás nem pusztán a hasonló meggyőződéssel rendelkezők partikuláris közönségét, hanem egy átfogó olvasóközönséget, olvasók egész világát szólítja meg. A könyvek ezen túlmenően írásos formájukból adó-

bestimmten Zeit und in einem bestimmten Raum entzogen; und sie sind, einmal gedruckt, der subjektiven Ansicht ihres Autors entzogen, der gegenüber sie sich gleichsam objektiviert haben. Weil die in Schriftform vorgetragene Ansicht der kritischen Überprüfung durch jedermann zugänglich ist, kann der in Schriften sich niederschlagende Vernunftgebrauch mit gutem Grund öffentlich genannt werden.

Der Gebrauch, den jemand als Amtsträger von seiner Vernunft macht, ist hingegen privat, weil die in ihm artikulierte Ansicht, sei es über die Falschheit, sei es über die Richtigkeit einer Anordnung zwar geäußert, nicht aber niedergeschrieben wird und sich darin nicht an die Öffentlichkeit wendet, sondern immer nur an ein beschränktes Publikum, wie groß dieses auch sein mag, an eine, wie Kant in Bezug auf den Geistlichen in dessen Gemeinde sagt, häusliche Versammlung, die im Falle des Offiziers die Truppe wäre, die auf ihn hört. Wendet sich die verbale Äußerung nicht an eine Leserschaft, sondern bloß an ein Auditorium, dann ist sie natürlich auch anfällig für alle Gefahren einer in geschickter Rhetorik gekleideten Demagogie, die die Hörer nicht überzeugen, sondern für sich einnehmen, also überreden will. Diesen Punkt hebt Kant freilich nicht eigens hervor, weil ihm ein anderer Gesichtspunkt wichtiger ist, dass nämlich dem Privatgebrauch der Vernunft jene Freiheit, die er für deren öffentlichen Gebrauch reklamiert, aus sachlichen Gründen nicht zugestanden werden darf. Reflektiert ein Amtsträger im Gebrauch seiner Vernunft *als* Amtsträger über sein Amt, dann darf er in dieser Funktion keinen Spielraum freien Auslegens der Regeln haben, welche die Institution, deren Angestellter er ist, für ihn aufgestellt hat. Der Geistliche muss als „Geschäftsträger der Kirche“ seine Predigt als etwas verstehen, „in Ansehung dessen er nicht freie Gewalt hat nach eigenem Gutdünken zu lehren“, ist er doch angestellt, es „nach Vorschrift und im Namen eines andern vorzutragen“. Wenn er das vor seinem Gewissen nicht kann, bleibt ihm, um die eigene Freiheit zu bewahren, nur, sein Amt niederzulegen, denn im Amt ist er „nicht frei und darf es auch nicht sein, weil er einen fremden Auftrag ausrichtet“ (AA VIII 38).

Von dieser Einschränkung sagt Kant, dass sie geschehen dürfe, „ohne doch darum den Fortschritt der Aufklärung sonderlich zu hindern“ (AA VIII 37). Denn sie zu gestatten heißt nicht,

dóan a pusztán szóbeli közlések meghallgatásának pillanatszerűségével szemben nincsenek kötve egy meghatározott időhöz és térhez. A könyvek másfelől, amennyiben kinyomtatták őket, eloldódnak saját szerzőjük véleményétől is, amellyel szemben mintegy objektívválódva lépnek fel. Mivel egy kritikai vizsgálat írásos formában előadott gondolatmenete mindenki számára hozzáférhető, ezért az észnek írásokban megvalósuló használatát jó okkal nevezhetjük nyilvánosnak.

Ezzel szemben, amikor valaki hivatalnokként használja az észet, úgy magánhasználatról beszélhetünk, mivel ekkor a benne artikulált vélekedés – legyen az egy rendelkezés téves vagy helyes voltáról – kifejeződik ugyan, azonban nem íródik le, és így nem a nyilvánosság, hanem mindig csak egy korlátozott publikum felé fordul, amely, bármilyen nagy is legyen – ahogyan Kant a lelkész hallgatóságára utalva mondja –, nem egyéb, mint „meghitt gyülekezet”, amely például a tiszt esetében azt az osztagot jelenti, amely neki van alárendelve. Ha a szóbeli megnyilatkozás nem olvasóközönséghez, hanem pusztán egy adott hallgatósághoz szól, akkor természetesen ki van téve az ügyes retorikába bújtatott demagógia minden veszélyének, amely a hallgatót nem meggyőzni, hanem a maga számára megnyerni, megtéveszteni igyekszik. Ezt a pontot Kant természetesen külön nem emeli ki, mivel számára egy másik nézőpont fontosabb, nevezetesen az, hogy az ész magánhasználatának elvi okokból nem engedhető meg az a szabadság, amelyet ő a nyilvános használatnak követel. Ha egy hivatalnok az ész használatakor *mint* hivatalnok reflektál hivatalára, akkor nem szabad, hogy ebben a funkcióban rendelkezék azon szabályok szabad értelmezésének játékterével, melyeket az az intézmény állított fel a számára, melynek éppen ő maga az egyik alkalmazottja. A lelkésznek az „egyház képviselőjeként” prédikációját olyasmiként kell értelmeznie, melynek tekintetében „nincs szabad keze arra, hogy saját vélekedése szerint tanítson, hanem az a megbízatása, hogy előírás szerint, más nevében beszéljen.” Ha erre saját lelkiismerete miatt nem képes, úgy nem marad számára más, mint, hogy saját szabadságát megőrizve lemondjon hivataláról, mivel „nem szabad, és nem is lehet az, hiszen idegen megbízatást teljesít.” (81).

E korlátozás megengedhető, mondja Kant, „anélkül, hogy ez különösebben gátolná a felvilágosodást.” (79.) Mivel e korláto-

dass der Priester als Amtsträger einer bestimmten und insofern partikularen Kirche unmündig in dem Sinne sein müsste, dass er einem anderen blind gehorcht und nicht selbst auch nachdenklich sein dürfte. Er wird durchaus eigene Überlegungen haben können, sogar solche, die nicht im Einklang mit den Satzungen der Kirche sind, und gleichwohl sein Amt im Einklang mit den Satzungen pflichtgetreu ausüben können, weil, so ist Kants Begründung, „es doch nicht ganz unmöglich ist, daß darin [in den Satzungen, W.B.] Wahrheit verborgen läge“ (AA VIII 38). Das ist nun eine bestimmte Interpretation kirchlicher Satzungen, von der Kant unterstellt, dass der Kirchendiener dann frei bliebe, wenn er sie sich zueigen macht. In Kants Verständnis sind die Satzungen die Einkleidung eines wahren Kerns, die in dieser Form für das Gemeindeleben einen praktischen Nutzen haben mag, auf den hin der Priester in seiner Amtsführung verpflichtet ist, die aber nicht als eine absolute Wahrheit genommen werden darf, an der es nichts zu verändern gäbe, so dass der Priester frei ist, Vorschläge zur Veränderung zu machen. Dass Satzungen als für immer festgeschrieben und insofern einer Reform entzogen angesehen werden, das macht es gerade, dass sie zu „Fußschellen einer immerwährenden Unmündigkeit“ werden. Sie zu verändern bedeutet allerdings nicht, sie durch irgendwelche andere zu ersetzen, sondern sicherzustellen, dass sie nicht durch Festschreibung ihren wahren Kern verdecken. Deshalb muss eine Kritik an allen Versuchen der Festschreibung erlaubt sein, die deshalb auch dem Kirchenangestellten zuzubilligen ist, aber allein so, dass sie öffentlich geschieht, d.h. nicht vor der Gemeinde, sondern in Form einer Schrift, die jedermann zugänglich ist und die der Kirchenangestellte dann als Gelehrter verfasst, worin er auch diejenigen erreicht, die zu dieser Gemeinde nicht gehören.

III

Wie ist nun dieses Programm zu beurteilen, dass wahre Aufklärung in einer Beförderung des Selbstdenkens der Menschen besteht und zwar nicht nur einiger, sondern aller und dass dies durch Bücher zu geschehen habe, die einen Raum eröffnen, der

zás engedélyezése nem jelenti, hogy a papnak egy meghatározott és ennyiben partikuláris egyház hivatalának ellátójaként abban az értelemben kiskorúnak kellene lennie, hogy vakon engedelmeskedik valaki másnak, és ő maga nem gondolkodik. Nagyon is lehetnek saját megfontolásai, sőt még olyanok is, amelyek nincsenek összhangban az egyház szabályzataival, és ugyanakkor mégis képes hivatalát e szabályzatokkal összhangban, kötelességéhez hűen betölteni, hiszen, hangzik Kant indoklása, „nem egészen lehetetlen, hogy igazság legyen bennük [a szabályzatokban, W.B.]” (81.) Ez az egyházi szabályzatok meghatározott interpretációja, melyről Kant feltételezi, hogy az egyházi szolgálatban állók akkor maradnak szabadok, ha ezt a magukévá teszik. Kant értelmezésében a szabályzatok egy igaz benső lényeg külső burkát jelentik, ami ebben a formában a gyülekezet életében gyakorlati hasznot jelenthet, s amivel szemben a papnak hivatala ellátása közben kötelezettségei vannak. E szabályzatokat azonban nem szabad abszolút igazságként felfogni, amin semmit sem lehetne megváltoztatni, s így a papnak szabadságában áll a változtatásra vonatkozó javaslatok megtétele. Hogy a szabályzatokat örök érvényűnek és ennyiben reformálhatatlannak tekintik – épp ez teszi lehetővé, hogy azok „az örökös kiskorúság béklyóivá” (78.) váljanak. Mindazonáltal megváltoztatásuk nem azt jelenti, hogy azokat bármilyen mással helyettesítjük, hanem azt, hogy biztosítjuk, írásban rögzített formájuk nem fedi el majd igazi lényegüket. Ezért kell, hogy lehetséges legyen kritikával illetni az írásban rögzítés bármely kísérletét, s ezt ezért az egyház kötelékében dolgozóknak is meg kell engedni, ám csak abban az esetben, ha az nyilvánosan történik, vagyis nem a gyülekezet előtt, hanem olyan írás formájában, amely bárki számára hozzáférhető, és amelyet az egyházi személy ekkor tudósként hoz létre, s így azokat is eléri, akik nem tartoznak gyülekezetéhez.

III

Hogyan ítéljük tehát meg e programot, mely szerint az igazi felvilágosodás az emberek – mégpedig nem is pusztán némelyek, hanem mindenki – önálló gondolkodásának elősegítésében áll, és hogy ennek könyvek által kell történnie, amelyek egy min-

allen zugänglich ist? Wer sind denn die Adressaten von Büchern? Potenziell sind es alle Menschen, das ist durch die Öffentlichkeit garantiert, faktisch aber keineswegs alle, sondern allenfalls diejenigen, die ein Interesse an dem Inhalt der Bücher haben. Für Kant bringen in der Tat nicht irgendwelche Bücher eine Aufklärung in Gang, sondern nur solche bestimmten Inhalts. Darunter versteht er aber nicht populäre Bücher, die den Umfang der empirischen Leserschaft möglichst groß sein lassen, sondern Bücher, deren Inhalt die Menschen in deren elementaren Status des Menschseins angeht und deshalb einem jeden nicht gleichgültig sein kann. In ihnen ist der Mensch nicht als Privatperson angesprochen und damit auch nicht in seiner Rolle als Funktionär einer Organisation, sondern als Mensch.

Unter diesem Aspekt wird das Buch eines Geistlichen nicht die Praxis von Seelsorge und Gemeindekommunikation unter gegebenen Kirchensatzungen und deren Vorgaben zu seinem Gegenstand haben, mit dem Ziel darzulegen, wie sich diese Praxis am besten gestalten lasse. Es wird vielmehr die Satzungen selbst zum Gegenstand machen und erörtern, unter welchen Bedingungen er sie auch von sich aus vertreten kann. In einer solchen Erörterung wird er nicht auf sich als Funktionär in der Kirche, sondern auf sich als Mensch reflektieren. Kant deutet in der gerade erwähnten Passage an, was er dabei zu erwägen hat, wieweit nämlich die Satzungen nicht nur Vorschriften sind, die den Menschen von außen leiten, sondern Vorschriften, die auch Raum lassen für eine „innere Religion“, der sie nicht widersprechen dürfen und die Kant in seiner Religionsschrift (*Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*) dann als die wahre Religion bezeichnen wird, Sie widerspricht nicht dem, was den Menschen in seinem Menschsein ausmacht, seiner Autonomie, und wird „alle wohldenkenden Menschen zu ihren Dienern (doch ohne Beamte zu sein) haben“ (AA VI 152f.). Und das Buch eines Offiziers, wenn er denn eins schreibt, das die Kriegskunst zum Gegenstand hat, d.h. die Frage wie ein Krieg zu führen ist, damit er erfolgreich ist, wird lediglich Experten interessieren, nicht aber das Volk, dem das ganz gleichgültig ist, weil es ohnehin nichts davon versteht, dies aber auch nicht zu verstehen braucht. Nicht wie ein Krieg erfolgreich geführt werden kann, wenn er denn einmal geführt wird, ist etwas, was den

denki számára hozzáférhető teret nyitnak meg? Mégis, kik volnának a könyvek címzettjei? Potenciálisan minden ember – ezt garantálja a nyilvánosság. Valójában azonban egyáltalán nem mindenki, hanem legfeljebb azok, akik érdeklődést mutatnak a könyvek tartalma iránt. Kant szemében nem akármilyen könyvek mozdítják előre a felvilágosodást, hanem csak azok, amelyek egy meghatározott tartalommal rendelkeznek. Ezen nem populáris könyveket ért, amelyek tényleges olvasótábora a lehető legnagyobb, hanem olyan könyveket, amelyek az embereket önnön emberlétük elementáris státusában érintik, és ezáltal senki számára nem lehetnek közömbösek. E könyvek az embereket nem magánszemélyként szólítják meg, és ebből adódóan nem is egy szervezet funkcionáriusának szerepében, hanem – emberként.

E nézőpontból egy lelkész könyvének tárgya nem a lelkipásztorokdás gyakorlata és a gyülekezettel a meglévő egyházi szabályzatok és azok előírásai szerint azon célból történő történő kommunikáció, hogy megmutassa, miként volna e gyakorlat a lehető legjobban alakítható. Sokkal inkább arról van szó, hogy magukat a szabályzatokat teszi tárgyává, és azt fejt ki, milyen feltételek mellett képviselhetné azokat saját megítélése szerint is. Egy ilyen kifejtés során saját magára nem az egyház funkcionáriusaként, hanem emberként reflektál. Kant a már említett szakaszban jelzi, hogy mit kell ennek során megfontolnia, vagyis hogy a szabályzatok mennyiben nem csak olyan előírások, amelyek az embereket kívülről vezetik, hanem egyúttal olyan előírások is, amelyek teret hagynak egyfajta „belső vallás” számára is, amelynek nem mondhatnak ellent, és amelyet Kant később *A vallás a pusztta ész határain belül* című írásában az igazi vallásnak fog nevezni. E vallás nem mond ellent annak, ami az embert emberlétében meghatározza, vagyis nem áll szemben autonómiájával, és „az összes helyesen gondolkodó ember szolgálója lesz (anélkül azonban, hogy hivatalnok volna)” (AA VI 152f.). És egy tiszt esetleg megírt könyve, amelynek a haditechnika volna a témája vagy annak kérdése, hogyan kell sikerrel háborút viselni, egyedül a szakértőket érdekelné, s nem azt a népet, melynek mindez teljességgel közömbös, elvégre eleve nem ért belőle semmit, s nincs is szüksége arra, hogy megértse. Nem a háború sikeres megvívásának titka az, ami az embert mint

Menschen als Menschen berührt, schon eher die Frage, ob er denn überhaupt statthaben soll und wie die mit ihm verbundene Gewalt mit der von niemanden anzutastenden Würde verträglich sein kann, die dem Menschen als Menschen zukommt. Beide Fragen zu beantworten, die nach dem Status von Religion wie vom Krieg, setzt kein Expertenwissen voraus, das immer nur ein Wissen bloß des Verstandes ist, der die Frage nach dem, was der Mensch ist, und damit auch nach dem, was ihm von außen zugemutet werden kann, nicht zu beantworten vermag.

Schriften, die eine Aufklärung in Gang bringen, sind Schriften, die auf den Status des Menschen angesichts des Tatbestandes reflektieren, dass der Mensch faktisch in Unmündigkeit gehalten wird, weil er in Herrschaftsformen eingebunden ist, die ihn nach dem Willen der Herrschenden in seiner Selbständigkeit unterdrücken. Insofern sind es Schriften, die sich gegen Herrscher richten, die an dieser Form von Herrschaft festhalten wollen. Eine Publikationsfreiheit für Schriften „in Ansehung der Künste und Wissenschaften“ zu fordern, hält Kant deshalb auch nicht für erforderlich, weil in diesen Feldern „unsere Beherrscher kein Interesse haben, den Vormund über ihre Untertanen zu spielen“ (AA VIII 41). Religion, aber auch Krieg sind hingegen Bereiche, die der Herrscher sich für sein Interesse an Vormundschaft über seine Untertanen nutzbar zu machen sucht; sie zu erörtern, ist also von unmittelbarer politischer Bedeutung.

So sind es generell politische Schriften, die Kant als Motor der Aufklärung ansieht, „Schriften, wodurch [...] *Untertanen* ihre Einsichten ins Reine zu bringen suchen“. Verfasst von Untertanen, sind es Schriften, die in der Reflexion auf die Struktur des Staates Überlegungen zur Rolle anstellen, die der Untertan in ihm einnimmt. Nun ist klar, dass Untertanen Schriften dieser Art in der Regel gar nicht verfassen. Hingegen hat es, neben anderen, der Untertan Kant getan, der, gestützt auf philosophische Überlegungen, im Unterschied zum Volk, auch weiß, wann Untertanen erst mit sich im Reinen sein können. Sie sind es dann, wenn sie nur solche Anordnungen der Obrigkeit zu befolgen haben, denen sie zwar nicht als interessegeleitete Privatpersonen faktisch zustimmen, denen sie aber als Mensch haben zustimmen *können*. Genau diese Einsicht for-

embert megéri, hanem inkább az a kérdés, hogy vajon egyáltalán lennie kell-e háborúnak, és hogy vajon a hozzá kötődő erőszak hogyan egyeztethető össze azzal a senki által sem kikezdehető méltósággal, amely az embert emberként megilleti. A vallás és a háború státusára vonatkozó egyik kérdés megválaszolására sem feltételez semmiféle szakértői tudást, amely mindig csak az értelem tudása, amely értelem az arra vonatkozó kérdést, hogy vajon mi az ember, és ezáltal azt a kérdést, vajon mit lehet kívülről elvárni tőle, nem képes megválaszolni.

A felvilágosodást előremozdító írások olyanok, amelyek az ember státusára azon tényállás tekintetében reflektálnak, hogy az ember ténylegesen kiskorúságban tartatik, mivel olyan uralmi formáknak marad foglya, amelyek őt önállóságában az uralkodók akarátának megfelelően elnyomják. Ennyiben tehát olyan írásokról van szó, amelyek azon uralkodók ellen irányulnak, akik meg kívánnak maradni az uralom ilyen formájánál. Az írások szabad publikációjának követelését „a művészetek és tudományok mezején” Kant azért nem tartja megkövetelhetőnek, mert ezen területeken „egyáltalán nem érdekük az uralkodóknak, hogy gyámkodjanak alattvalóik felett.” (84.). Ezzel szemben a vallás és a háború olyan területek, amelyeket az uralkodó nagyon is igyekszik hasznosítani az alattvalói felett gyakorolt gyámkodás számára, ezek kifejtése tehát közvetlen politikai jelentőséggel bír.

Így általában véve a politikai írások azok, amelyeket Kant a felvilágosodás motorjának tekint, „azok az írások [...] melyekben az *alattvalók* megpróbálják tisztázni nézeteiket.” (83.) Mivel alattvalók írták őket, ezért az állam struktúrájára való reflexióban azt a szerepet teszik megfontolás tárgyává, amelyet az alattvaló az államban betölt. Mármost világos, hogy az alattvalók ilyesfajta írásokat többnyire egyáltalán nem írnak. Ezzel szemben ezt tette, némely másik mellett, az alattvaló Kant, aki filozófiai megfontolásokra támaszkodva a néppel ellentétben azt is tudja, mikor lehetnek az alattvalók tisztában saját magukkal. Akkor, ha feljebbvalójuknak csak azon rendelkezéseit kell követniük, melyekkel ugyan érdekek által vezérelt magánszemélyként nem értenek egyet, melyekkel azonban emberként egyetért^{het}nek. Pontosan ezt a belátást fogalmazza meg Kant a felvilágosodásról szóló írásában – amivel egy olyan elméletre utal, amelyet máshol (az *Ama közönségesen használt szövegről, hogy ez talán igaz az elméletben, ám*

muliert Kant in seiner Aufklärungsschrift, womit er auf eine Theorie anspielt, die er anderswo (in seiner Schrift *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, II. Abschn.) näher begründen wird: „Der Probestein alles dessen, was über ein Volk als Gesetz beschlossen werden kann, liegt in der Frage ob ein Volk sich selbst wohl ein solches Gesetz auferlegen könnte“ (AA VIII 39).

Diese Einsicht folgt aus einer philosophischen Theorie, die in einem bestimmten Verständnis der Freiheit des Menschen gründet, die in elementaren Fragen der Lebensführung Selbstbestimmung einschließt und darin weit mehr umfasst als die wohl nur wenige Menschen befriedigende Freiheit, unzensiert publizieren zu dürfen. Weil Freiheit der Selbstbestimmung etwas ist, das zum Menschsein selbst gehört, lässt sich in dieser Perspektive sagen, dass deren Unterdrückung durch die kritikresistente Festschreibung einmal erlassener staatlicher oder kirchlicher Anordnungen „ein Verbrechen wider die menschliche Natur“ (AA VIII 39) wäre. Von dieser philosophischen Theorie war Kant überzeugt, dass sie die Natur des Menschen angemessen beschreibt, doch konnte er nicht davon überzeugt sein, dass Menschen in ihrem Verhalten und Verlangen diese Theorie auch übernehmen und die ihnen zuzubilligende Freiheit nicht ganz anders verstehen, nämlich als eine im bloß Privaten verankerte Erlaubnis der Willkürdurchsetzung nach dem Gesichtspunkt dessen, was der Einzelne für das Beste hält. Das wusste Kant sehr wohl und damit auch, dass Menschen nicht so mutlos sind, dass sie sich selbst nichts zutrauen. Genau deshalb hat er die die subjektive Willkür zügelnde Gesetzgebungsautorität der überindividuellen Instanz Staat als unerlässlich anerkannt, trotz aller Schwächen, die ihr innewohnen und deren größte die ist, den zu Recht geforderten Gesetzesgehorsam der Untertanen nicht an eine mögliche Gesetzeszustimmung zu knüpfen.

Hat der Mensch nur allzu oft ein falsches Verständnis von Freiheit und hat der Philosoph kraft seiner Theorie das richtige, und besteht Aufklärung darin, der richtig verstandenen Freiheit den Weg zu bahnen, dann müsste die Philosophie der Motor im Prozess der Aufklärung sein. Aber wie? Sie fordert Publikationsfreiheit und verknüpft diese als für den Staat harm-

a gyakorlatban mit sem ér című írásának második szakaszában közelebről is megalapoz –: „Minden olyan törvénynek, amelyet a népről hoznak, egyetlen próbaköve a következő kérdés: szabhatna-e maga a nép ugyanilyen törvényt magára.” (82.)

Ez a belátás egy olyan filozófiai elméletből következik, amelyet az emberi szabadság meghatározott felfogása alapoz meg. Ha így értjük a szabadságot, akkor belefoglaljuk az életvezetés elementáris kérdéseiben az önmeghatározást, és így jóval többet fog át, mint azt a természetesen csupán néhány embert kielégítő szabadságot, amely lehetővé teszi a cenzúra nélküli publikálást. Mivel az önmeghatározás szabadsága olyasmi, ami magához az emberi létezéshez tartozik, ezért e nézőpontból azt mondhatjuk, hogy ennek elnyomása az állam vagy az egyház által kibocsátott rendelkezések kritikával szemben ellenálló írással rögzítése révén „bűn volna az emberi természettel szemben” (81-82.). Kant meg volt győződve arról, hogy e filozófiai elmélet megfelelően írja le az ember természetét, arról azonban nem lehetett meggyőződve, hogy az emberek a maguk viselkedésében és törekvésében ezen elméletet át is veszik, és a nekik tulajdonítandó szabadságot esetleg nem teljesen másképpen értik-e, és pedig úgy, mint a teljességgel az önkény érvényesítésének pusztán a privát területén lehorgonyzott engedélyezését annak mindenkorai nézőpontja szerint, amit az egyes ember a legjobbnak tart. Kant e problémának teljes mértékben tudatában volt, s egyúttal annak is, hogy az emberek nem olyan bátortalanok, hogy ne bíznának meg magukban. Pontosan ezért tekintette az állam individualitás felett álló instanciáját, illetve a szubjektív önkényt megzabolázó törvényadói autoritását elengedhetetlennek, mindazon hiányosságok ellenére, melyek természetesen hozzá tartoznak, s melyek közül a legnagyobb, hogy az alattvalóknak a törvényeknek joggal megkövetelt engedelmségét nem kapcsolja össze a törvényekhez való lehetséges hozzájárulással.

Ha tehát az ember túlságosan is gyakran él a szabadság téves fogalmával, a filozófus pedig elméletére támaszkodva rendelkezik annak helyes felfogásával, és ha ugyanakkor a felvilágosodás abban áll, hogy egyengessük az utat a helyesen értett szabadság számára, akkor a filozófia a felvilágosodás folyamatának előmozdítója kell legyen. Ám mégis hogyan? A filozófia a publikáció szabadságát követeli, és ezt, mint a szabadságnak az állam

los ausgegebene Form der Freiheit zugleich mit einer Freiheit, die allenfalls für einen optimalen Staat harmlos ist, weil er auf ihr beruht, keineswegs aber für den Staat, gegen den sie erst einzufordern ist. In dieser engen Verknüpfung versteht Kant die Publikationsfreiheit offenbar nicht als ein geeignete Medium, mit dem sich etwas von der Freiheit der Selbstbestimmung Verschiedenes erreichen ließe, sondern so, dass sie selbst schon diese Freiheit enthält, zumindest aber als deren unabdingbare Voraussetzung anzusehen ist. Dafür spricht, dass Selbstbestimmung nicht bedeutet, befreit von institutionellen Anordnungen einfach den eigenen Ansichten zu folgen, sondern im Rahmen von Institutionen ein selbstbestimmtes Leben führen zu können. Bedingung hierfür ist aber, dass die Menschen ihre Rolle innerhalb dieser Institutionen begreifen oder, wie Kant es formuliert hat, dass sie *als* Untertanen ihre Einsichten ins Reine bringen. Die Möglichkeit zu publizieren dient nun genau dem, diese Einsichten zu reinigen, d.h. aber zu verbessern. Eine Möglichkeit ist dies allerdings nur, wenn Menschen nicht einfach am Gängelband von anderen, die sie führen, dahinleben, sondern sich auch Gedanken machen über sich und ihre Rolle in einem sie übergreifenden Gefüge, anders formuliert, wenn sie ihren Verstand schon gebrauchen, der aber deshalb nicht auch klar durchdachte Gedanken hervorbringt.

Gedanken, die ein jeder hat, sofern er nur Mensch ist, mögen sie klar oder verworren sein, wird der Mensch, wenn ihm deren Äußerung untersagt ist, in der Sphäre belassen, der sie entspringen, der Privatheit eigenen Überlegens. Aus der Verborgenheit des Geheimen entlässt er sie erst, wenn er sie auch äußern kann. Das kann auf dem Marktplatz, in Versammlungen oder im Gemeindesaal geschehen, aber nur wenn sie in Form einer jederzeit überprüfbaren Schrift geäußert werden, kann aus ihnen mehr werden, als sie faktisch sind. Was der Einzelne aus seiner Sicht zu den Anordnungen des Staates und zu der Rolle, die er dabei einnimmt, äußert, sind, wie Kant sagt, in der Tat nur Anmerkungen. Es sind bloße Ansichten, die noch nicht zur Klarheit gelangt sind und die gerade deshalb des Gedankenaustausches mit anderen bedürfen. Gibt schon das einfache Äußern seiner Ansichten dem Einzelnen die Chance, sie revidieren und darin auch verbessern zu können, so schafft doch

szempontjából értelmetlenné feltüntetett formáját összekapcsolja egy olyan szabadsággal is, amely mindazonáltal csak az optimális állam számára értelmetlen, mivel épp ezen a szabadságon nyugszik. Nem lehet azonban kívánatos e szabadság egy olyan állam számára, amellyel szemben egyáltalán fölmerül annak követelése. E szoros összefonódásban Kant a publikáció szabadságát nyilvánvalóan nem egy arra alkalmas médiumként fogja fel, amellyel valami, az önmeghatározás szabadságától eltérő dolog is elérhető volna, hanem úgy, hogy az már tartalmazza magában e szabadságot, de legalábbis annak nélkülözhetetlen előfeltételének tekintendő. Emellett szól, hogy az önmeghatározás nem azt jelenti, hogy az institutionális rendelkezésektől megszabadulva egyszerűen a saját véleményeinket követnénk, hanem azt, hogy az institutionális keretek közt képesek legyünk önmagunk által meghatározott életet élni. Ennek feltétele azonban, hogy az emberek megfelelő fogalmat alkossanak saját szerepük-ről ez intézményeken belül, vagy, mint Kant fogalmaz, hogy az emberek *mint* alattvalók igyekezzenek tisztázni saját belátásait. A publikálás lehetősége éppen azt szolgálja, hogy e belátások tisztázódjanak, vagyis hogy megjavuljanak. Ez azonban csak akkor valódi lehetőség, ha az emberek nem pusztán azok póránján éldegélnek, akik vezetik őket, hanem ha maguk is elgondolkodnak saját magukkal és az őket átfogó struktúrában betöltött szerepükkel kapcsolatban, másképpen fogalmazva, ha értelmüket már használják, amely értelem azonban ettől még nem csak világosan átgondolt gondolatokat hoz napvilágra.

Mindenkinek, már pusztán ember voltából fakadóan is, vannak gondolatai, legyenek azok világosak vagy zavarosak, s ezeket a gondolatokat, amennyiben kinyilvánításuk tiltott, az ember abban a szférában hagyja, melyből származnak, vagyis a saját megfontolás privát körében. A titok észrevétlenségéből csak akkor engedí öket kiszabadulni, ha szabad kinyilvánítani őket. Ez megtörténhet a piacon, gyűléseken vagy a közösség termében, azonban e gondolatokból csak akkor lehet több, mint amik ténylegesen, ha azok egy bármikor újra megvizsgálható írásos szöveg formájában jutnak kifejezésre. Ahogy az egyes ember a maga nézőpontjából az állam rendelkezéseiről és benne saját szerepéről nyilatkozik, ez, ahogyan Kant mondja, nem több pusztán megjegyzéseknél. Pusztán vélekedések, amelyekben még nincs

erst deren Publikation im Raum der Öffentlichkeit das Klima einer freimütigen Diskussion, die nicht nur vorübergehend ist, sondern auch andauert und an der sich jeder unabhängig von seiner Präsenz beim Hören, sofern er will, beteiligen kann. In dieser langfristig gewährten Beteiligung wird der Einzelne eine Aktivität des eigenen Denkens erfahren, die ihm nicht erst von anderen gewährt wird und die er deshalb, weil er sie selbst erfährt, sich nicht wird nehmen lassen. An ihr festzuhalten bedeutet, sich von einer Vormundschaft durch andere zu befreien, mit der Folge, dass sich der Mensch auch aus der vormundhafte Obrigkeit von Kirche und Staat wird befreien können. So könnte eine uneingeschränkte Publikationsfreiheit, die eine Aktivität derer, die sie lesen, wenn nicht bewirkt, so doch ermöglicht, es zugleich möglich machen, dass aus passiven Untertanen aktive Staatsbürger werden, die am Verfahren der staatlichen Gesetzgebung partizipieren, die sie dann als ihre Gesetzgebung ansehen können, der sie sich in ihren privaten Präferenzen frei unterwerfen.

Die Einsicht, dass zwischen Publikationsfreiheit und selbstbestimmter politischer Freiheit ein enger Zusammenhang besteht, bringt Kant dazu, von der Obrigkeit das Zugeständnis uneingeschränkter Publikationsfreiheit zu fordern.⁴ Die Freiheit, seine Meinungen und Ansichten öffentlich äußern zu dürfen, gilt natürlich nicht nur für Philosophen, sondern für einen jeden. Doch wird nicht jeder davon auch tatsächlich Gebrauch machen und Bücher schreiben; allenfalls als Leser wird er von Geschriebenem profitieren können. Bücher schreiben in der Regel die Gelehrten im eigentlichen Sinne, und Bücher, die den Menschen als Menschen zum Gegenstand haben und in Bezug darauf eine öffentliche Diskussion in Gang bringen, diejenigen Bücher also, die Kant für den Gang der Aufklärung favorisiert, schreiben Philosophen. Wendet sich ein philosophisches Buch, wie jedes andere Buch auch, der Möglichkeit nach an eine universelle Leserschaft, so setzt es den Prozess der Aufklärung doch erst in Gang, wenn es auch tatsächlich eine Leserschaft erreicht.

⁴ Vgl. auch Norbert Hinske (1986): „Pluralismus und Publikationsfreiheit im Denken Kants“, in: J. Schwarztländer / D. Willoweit (Hrsg.), *Meinungsfreiheit – Grundgedanken und Geschichte in Europa und USA*, Kehl, 31-49.

éleg világosság, és amelyeknek éppen ezért szükségük van a gondolatok másokkal történő cseréjére. Ugyan már vélekedéseinek egyszerű kifejezése is esélyt ad az egyes embernek arra, hogy revideálja s ennyiben meg is javítsa őket, azonban igazán csak e vélekedések nyilvános térben történő publikációja teremti meg a szabad vita klímáját, amely nem pusztán időleges, hanem tartós, s mindenki, ha akar, részt vehet benne, és pedig függetlenül attól, hogy jelen volt-e a gondolatok szóbeli megnyilvánulásakor. Az egyes ember e hosszútávon biztosított részvétel során a saját gondolkodás aktivitásának tapasztalatával gazdagodik, s mivel ezt nem mások teszik számára lehetővé, hanem ő maga tapasztalja meg, ezért el sem vehetik tőle. A saját gondolkodáshoz való ragaszkodás a mások általi gyámságtól való megszabadulást jelenti, melynek következménye, hogy az ember egyúttal arra is képessé válik, hogy az egyház és az állam gyámkodó fensőbbségétől is megszabaduljon. Így a korlátlan publikációs szabadság, mely az olvasók aktivitását ha nem is teremti meg eleve, ám mégis lehetővé teszi, s egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy passzív alattvalókból aktív állampolgárokká váljanak, akik részt vesznek az állami törvényadás folyamatában, amelyet ezáltal saját maguk törvényhozásának tekinthetnek, amelynek aztán magánjellegű választásaikban szabadon vetik alá magukat.

Annak belátása, hogy a publikációs szabadság és az önmeghatározásra épülő politikai szabadság szorosan összefüggnek egymással, vezeti Kantot ahhoz, hogy a feljebbvalótól a korlátozás nélküli publikációs szabadság engedélyezését követelje.⁵ A szabadság, mely lehetővé teszi a vélemények és gondolatok nyilvános kifejezését, természetesen nem csak filozófusok, hanem mindenki számára érvényes kell legyen. Azonban nem mindenki fog élni is vele, s nem mindenki ír ténylegesen könyveket; mindenesetre olvasóként bárki profitálhat a leírtakból. Könyveket általában a tulajdonképpeni értelemben vett tudósok írnak, azokat a könyveket pedig, amelyek tárgya az ember mint ember, amire vonatkozóan nyilvános vitát indítanak el, azokat a könyveket tehát, amelyeket Kant a felvilágosodás elő-

⁵ Vö. továbbá Norbert Hinske (1986): „*Pluralismus und Publikationsfreiheit im Denken Kants*”, in: J. Schwardtländer / D. Willoweit (Hrsg.), *Meinungsfreiheit – Grundgedanken und Geschichte in Europa und USA*, Kehl, 31-49.

Wenn Kant der Obrigkeit suggeriert, veröffentlichte Bücher seien nicht weiter gefährlich für sie, sie sich also vor deren unzensurierten Publikationserlaubnis nicht zu fürchten bräuchten, dann hat er vielleicht auch im Auge, dass der damit dem Selbstverständnis der Obrigkeit entgegenkommt, die einem Philosophen, der bloß publiziert, kaum zutraut, einen Prozess in Gang zu bringen, der eine Vielzahl von Menschen ergreift und deshalb für sie, die sich als Vormund versteht, gefährlich werden könnte.

Doch unabhängig davon, ob diese Einschätzung richtig ist, zeigt sich hier ein Problem, das Kants Verständnis von Aufklärung unmittelbar tangiert. Wie kann der Autor eines Buches, allemal ein philosophischer Autor, der nicht als deklamierender Volkstribun auftritt, sondern eben nur Bücher schreibt, erreichen, dass es überhaupt Leser gibt, die aus dem Publizierten Gewinn für sich selbst ziehen? Was durch ein Buch in Gang kommen soll, ein über seine Lektüre und Diskussion stattfindender Prozess zunehmender Selbstverständigung der Untertanen, kann nicht von dem Verfasser des Buches gesteuert werden. Er kann auch gar nicht der Anführer dieses Prozesses sein wollen, denn eine Belehrung des Volkes durch einen anderen ist nicht eine wirkliche Befreiung aus dessen Unmündigkeit. Der Philosoph hat sich hier zurückzuhalten und kann nur hoffen, wenn auch vielleicht mit Berechtigung, dass ein dahingehender Prozess in Gang kommt, dem er dann aber nur, wenn auch mit Genugtuung, zuschauen kann.

IV

Doch gibt es in Kants Augen eine andere Einflussnahme der Philosophie auf den Prozess der Aufklärung, auf die ich abschließend eingehen möchte. Kant hat gesehen, dass es mit der von der Obrigkeit zuzugestehenden Freiheit des Publizierens nicht getan ist, solange der in ihr sich manifestierende Geist nicht auch auf die Obrigkeit selbst ausstrahlt. Sie muss Publikationen nicht nur als unschädlich für sich selbst zulassen, sofern sie eben nur Erwägungen enthalten und nicht auch Taten sind, sondern auch den Geist, der in Publikationen sich manifestiert, als ihr selbst

remanetele szempontjából kívánatosnak tart, filozófusok írják. Ha egy filozófiai könyv, ahogy egyébiránt minden más könyv is, lehetőség szerint egy univerzális olvasótábor fel fordul, a felvilágosodás folyamatát csak akkor lendíti előre, ha valóban el is éri olvasóit. Amikor Kant a feljebbvalónak értésképe adja, hogy a megjelentetett könyvek többé nem veszélyesek számára, vagyis hogy nincs többé félnivalója a cenzúrázatlan publikáció engedélyezésétől, akkor talán arra is gondol, hogy ezzel megegyezik a feljebbvaló önértésével, aki aligha hinné el egy olyan filozófusról, aki pusztán publikál, hogy működésbe hoz egy olyan folyamatot, amely számos embert átfog, és amely ezért az ő számára, aki magát gyámként fogja fel, veszélyessé válhat.

Azonban itt ezen értékelés helyességétől függetlenül is jelentkezik egy probléma, amely Kant felvilágosodásról alkotott fel fogását közvetlenül is érinti. Hogyan lehet képes egy könyv szerzője, éppenséggel egy filozófiai szerző, aki nem gesztikuláló néprtribunként lép fel, hanem pusztán csak könyveket ír, elérni azt, hogy egyáltalán legyenek olyan olvasói, akiknek a leírtakból valami hasznuk származik? Amiről ugyanis elvárjuk, hogy egy könyv által mozgásba lendüljön, nevezetesen az alattvalók egyre nagyobb mértékben megvalósuló gondolatcseréje a könyv olvasása és vitája révén, azt a könyv szerzője képtelen irányítani. A szerző nem is akarhat e folyamat irányítójává válni, mivel a népnek valaki más által történő okítása nem is lehet a kiskorúságból való igazi megszabadulás. A filozófusnak vissza kell húzódnia, és csak remélheti, még ha joggal is, hogy kedvező folyamat veszi majd kezdetét, amelynek ő azonban csupán nézője lehet - még ha érez is közben némi elégtételt.

IV

Kant szemében azonban a filozófia egy másik módon is befolyással lehet a felvilágosodás folyamatára, záráskeppen ezt kívánom elemezni. Kant látta, hogy a publikációnak a feljebbvaló által engedélyezett szabadsága mindaddig nem kielégítő eredmény, amíg az ebben a szabadságban megjelenő szellem vissza nem sugárzik magára a feljebbvalóra. A feljebbvalónak a publikációkat nem pusztán mint valami értelmetlen dolgot kell meg-

förderlich aufgreifen. Die Regierung selbst muss deshalb aufgeklärt werden, und hier hat die Philosophie eine genuine Aufgabe, auch hier nicht durch Belehrung, aber durch ihr Wirken in einer staatlichen Organisation, nämlich der Universität⁵.

In seiner Schrift „Der Streit der Fakultäten“, 15 Jahre nach der Aufklärungsschrift, reflektiert Kant auf den Status der Universität und die Rolle der Philosophie im Kanon der Fakultäten. Dort schreibt er, dass eine Fortschritt zum Besseren, als der die Befreiung aus der Unmündigkeit ja zu verstehen ist, „nicht durch den Gang der Dinge von unten hinauf, sondern den von oben herab“ (AA VII 92) zu erwarten sei. An der Forderung der Publizität in Form von Schriften als dem Motor der Aufklärung hält er dabei unverändert fest, jetzt aber in ausdrücklichem Bezug auf diejenigen, die durch Satzungen und Formeln das Joch der Unmündigkeit gelegt haben. Philosophen sind „Volksaufklärer“, schreibt Kant in der Erläuterung des Streits der philosophischen Fakultät mit der juristischen, wenn sie in ihren Schriften von den Pflichten und Rechten eines jeden Menschen im Staat handeln. Doch wenden sie sich in ihrem Medium nicht direkt an das Volk, weil dieses, so Kants einleuchtende Begründung, „von ihren Schriften wenig oder gar keine Notiz nimmt“ (AA VII 89)). Sie wenden sich vielmehr an den Staat und zwar, wie Kant schreibt, „ehrerbietig“, womit er aber nur meint, nicht polemisch angreifend, wohl aber kritisch erwägend.⁶ Adressat ist natürlich nicht der Herrscher, der ja von philosophischen Schriften auch nichts versteht; vielmehr sind es diejenigen Funktionsträger des Staates, über die der Staat Einfluss auf das Volk zu nehmen sucht. Das sind die Gelehrten im eigentlichen Sinne, die an der Universität in den drei sogenannten oberen Fakultäten der Theologie, Jurisprudenz und Medizin tätig sind. Angestellt vom Staat, sind sie für die Ausbildung derer verantwortlich, die der Staat dann mit einem Amt bekleidet und zwar, Kant sagt es rücksichtslos, „als

⁵ Vgl. hierzu die gründliche Untersuchung von Reinhard Brandt (2003) zu Kants „Streit der Fakultäten“, die ich habe dankbar auswerten können, der ich aber einen anderen Akzent hinzufügen möchte.

⁶ Vgl. auch Volker Gerhardt (1995). *Immanuel Kants Entwurf 'Zum ewigen Frieden'*, Darmstadt, S. 131ff.

tűrné, amennyiben azok csupán megfontolásokat tartalmaznak, anélkül, hogy valódi tettek volnának. A feljebbvalónak ezzel szemben magát azt a szellemet, ami a publikációkban megjelenik, olyasvalamiként kell felfognia, mint ami őt magát is támogatja. Éppen ezért szükséges, hogy maga a kormányzat felvilágosulttá váljon, és ebben rejlik a filozófia igazi feladata – azonban itt sem okítás révén, hanem egy állami szervezetben, mégpedig az egyetemen történő működés révén.⁶

Kant tizenöt évvel a felvilágosodásról szóló írása után, *A fakultások vitája* című művében⁷ reflektál az egyetem státusára és a filozófiának a fakultások kánonjában betöltött szerepére. Itt azt írja, hogy a kedvezőbb állapot irányába történő haladás, s a kiskorúságból való megszabadulás efféle haladásnak tekintendő, „nem a dolgok lentről fölfelé, hanem fentről lefelé haladó menete” (FV 431) által várható. Az írásos közlés nyilvánosságának mint a felvilágosodás motorjának követelését Kant változatlanul fenntartja, ezúttal azonban kifejetten azok vonatkozásában, akik szabályzatok és formulák által létrehozták a kiskorúság béklyóit. A filozófusok „a nép felvilágosítói” – írja a filozófiai fakultásnak a jogi fakultással való vitájának magyarázatában –, amennyiben írásaikban minden, az államban élő ember kötelességéről és jogáról értekeznek. Írásaikban azonban nem közvetlenül a néphez fordulnak, hiszen az – hangzik Kant megvilágító erejű magyarázata –, „alig vagy egyáltalán nem vesz tudomást írásaikról” (FV 427). Ehelyett sokkal inkább az államhoz fordulnak, mégpedig, mint írja, „hódolattal”, amivel csupán arra gondol, hogy nem polémikusan támadólag, ám nagyon is kritikai mérlegeléssel.⁸ A címzett természetesen nem maga az uralkodó, aki a filozófiai írásokból maga sem ért meg semmit, hanem sokkal inkább az állam azon funkcionáriusai, akiken keresztül az állam a nép felett a hatalmát igyekszik gyakorolni. Ők a tulajdonkép-

⁶ Vö. ehhez Reinhard Brandt (2003) alapos vizsgálódásait Kant *A fakultások vitájáról* című művéről. Brandt elemzéseit volt szerencsém felhasználni, a hangszlyt azonban jómagam máshová kívánom helyezni.

⁷ *A fakultások vitája három szakaszban*. In Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások*, Ictus 1997. 335-455. A továbbiakban a zárójelben ‚FV‘ jellel megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

⁸ Vö. továbbá Volker Gerhardt (1995). *Immanuel Kants Entwurf ‚Zum ewigen Frieden‘*, Darmstadt, 131. skk.

Instrumente der Regierung [...] zu ihrem eigenen Zweck“ (AA VII 18), wobei er nicht versäumt in Klammern hinzuzufügen: „nicht eben zum Besten der Wissenschaften“. Zwar wissenschaftlich ausgebildet, sind die Ausgebildeten später in ihrer Funktion doch nur „Geschäftsleute oder Werkkundige der Gelehrsamkeit“, die als Werkzeuge der Regierung in Gestalt von Geistlichen, Justizbeamten und Ärzten einen gesetzlichen Einfluss auf das Publikum nicht nur haben, sondern sich auch nehmen. Sie sind autorisiert vom Staat (deshalb gesetzlich) und sie sind anerkannt vom Volk (deshalb Einfluss). Denn das Volk, Kant sagt es illusionslos, setzt sein Glück nicht in das, was die Philosophie lehrt, die Freiheit vernunftgeleiteter Selbstbestimmung, sondern in die Befriedigung der natürlichen Zwecke der Menschen, die um Seligkeit nach dem Tode, Sicherung äußerer Güter und physischen Lebensgenuss kreisen und für die sich die Menschen Rat von Priestern, Juristen und Ärzten suchen.

Wie diese Zwecke zu realisieren sind, dafür holt sich das Volk nicht Rat von den Gelehrten der drei Fakultäten, deren Weisheit ihm zu hoch ist und deren Bücher es nicht lesen wird, sondern von den Geschäftsmännern derselben, die, der bloßen Theorie enthoben, als Praktiker nur das Machwerk verstehen (*savoir faire*), denen das Volk sich aber gerne anvertraut, weil es sie auch in diesem Felde für klug genug hält, da sie ja studiert haben. Genau das hat Kant am Anfang seiner Aufklärungsschrift als Unmündigkeit beschrieben: „habe ich einen Seelsorger, der für mich Gewissen hat, einen Arzt, der für mich die Diät beurteilt, so brauche ich mich ja nicht selbst bemühen“. Dagegen ist aber nicht an den Mut der Einzelnen zu appellieren, sondern für eine bessere Ausbildung derer zu sorgen, denen das Volk sich natürlicherweise anvertraut. In diesem Kontext kommt nun der Philosophie eine wesentliche Rolle zu; sie soll nicht beanspruchen, Priester, Rechtskundige und Ärzte ausbilden zu können, also nicht direkt in das Ausbildungsprogramm der übrigen Fakultäten eingreifen. Aber sie kann eine Rolle innerhalb der Universität mit deren Fakultäten spielen, nämlich der Tendenz des Staates entgegenwirken, den praxisorientierten Fakultäten eine Theorie aufzudrängen, die auf den staatsgenehmen Einfluss abzielt, den die von ihnen auszubildenden Amtsträger später auf

peni értelemben vett tudósok, akik az egyetem három ügynevezett magasabb, a teológiai, a jogi és az orvosi fakultásán tevékenykednek. Az állam alkalmazottaiként mindazok képzéséért felelősek, akik az állami hivatalokat később betöltik, éspedig, mondja Kant kíméletlenül, „a kormányzat instrumentumaiként, annak céljaira” (FV 348), majd nem mulasztja el zárójelben hozzáfűzni: „s nem éppen a tudomány javára”. Ugyan tudományosan ki vannak képezve, ám ezek az emberek a maguk funkciójában később csak „a tudományosság hivatalnokainak vagy iparosainak” tekinthetők, akik a kormányzat eszközeiként a lelkészek, joghivatalnokok és orvosok alakjában nem pusztán törvényes befolyással bírnak a publikumra, hanem élnek is e befolyással. Az állam jogosítja fel őket (innen a törvényesség), a nép pedig elismeri őket (innen a befolyás). Ugyanis a nép, mondja Kant illúziók nélkül, a szerencsését nem bízta arra, amit a filozófia tanít, nevezetesen az ész által vezetett önmeghatározás szabadságára, hanem sokkal inkább az emberek természetes céljainak kielégítésében bízik, úgy mint a halál utáni üdvözlésben, a külső javak biztosításában és az élet fizikai élvezeteiben, és amelyekkel kapcsolatban az emberek papokhoz, joghivatalnokokhoz és orvosokhoz fordulnak tanácsért.

E célok megvalósíthatóságával kapcsolatban a nép nem a három fakultás tudósaitól kér tanácsot, akiknek bölcsessége túl magas a számára, és akiknek könyveit nem fogja elolvasni. A tanácsot sokkal inkább ugyanezen fakultások üzletembereitől kapja, akik, mentesülve a pusztá elmélettől, gyakorlati emberként csak a rutinmunkához értenek (*savoir faire*), akikben azonban a nép szívesen megbízik, mivel őket – elvégre tanult emberekről van szó – e területen kellőképpen műveltek és okosnak tartja. Pontosan ezt nevezte Kant a felvilágosodásról szóló írásában kiskorúságnak: „Ha van [...] egy lelkipásztorom, aki lelkiismeretemül szolgál, s egy orvosom, aki megszabja az étrendemet, akkor igazán nincs szükségem arra, hogy magam fáradozzam.” (77.) Ezzel szemben azonban nem az egyes ember bátorságára kell apellálni, hanem mindazok jobb képzéséről kell gondoskodni, akikben a nép természetszerűleg megbízik. Ebben az összefüggésben jut a filozófia lényeges szerephez; nem tart igényt arra, hogy papokat, bírókat és orvosokat képezzen, vagyis nem kíván közvetlenül beavatkozni a többi fakultás képzési

das Volk haben werden. Unter einem dahingehenden Druck des Staates wären die Fakultätsgelehrten genötigt, ihre Wissenschaft nicht als Wissenschaft, die reiner Gelehrteneinsicht entspringt, zu verstehen, sondern als ein Werkzeug im Dienst einer effizienten Verwertbarkeit, von der die Regierung im besten Falle glaubt, dass sie für das Volk von Nutzen ist, aus der sie im schlechteren Falle aber nur Nutzen für sich selbst, die Oberen, ziehen will.

Kant glaubt, dass die Gelehrten der drei Fakultäten, besonders die Juristen, anfällig für ein solches staatliches Ansinnen sind, also korrumpierbar, nicht weil sie von schlechtem Charakter wären, sondern weil sie nicht kritisch genug sind. Ihr unkritischer Geist zeigt sich darin, dass sie ihre Lehre im wesentlichen auf Bücher gründen, die willkürlich gesetzte Statute oder Satzungen enthalten, mit denen ein bestimmter Zweck verfolgt wird, den die Universitätslehrer in ihrem Unterricht dann einfach an ihre Studenten weitergeben. Der Theologe schöpft seine Lehre aus der Bibel, der Rechtslehrer aus dem Landrecht und der Arzneigelehrte aus der Medizinalordnung, nicht aber aus einer Vernunft, die das, was in der Bibel steht, was das Landrecht formuliert und die Medizinalordnung vorschreibt, auch auf seinen Wahrheitsgehalt hin beurteilt. Verfahren die Gelehrten so, dann bedienen sie sich in ihrer Lehre nur des Verstandes, zwar nicht räsonnierend wie der Privatmann, der auf den eigenen Vorteil bedacht ist, aber doch lediglich beschreibend, wie es der Naturwissenschaftler tut, der auf ihm vorgegebene empirische Daten, wie sie auf die ihnen vorgegebenen Bücher, angewiesen ist. Dass die Fakultätsgelehrten ihre Lehre auf Büchern gründen, ist gut und gerade im Hinblick auf die Studenten unerlässlich, denn wenn das, was sie in praktischer Hinsicht lehrend vermitteln, eine Norm enthält, an der es sich auszurichten gilt, dann muss diese auch einem jeden zugänglich sein, was allein durch ein Buch in seinem öffentlichen Charakter garantiert ist. Aber die Gelehrten, so lautet Kants Vorbehalt, nehmen die Bücher, auf die sie sich stützen, nicht als Ausdruck einer Ansicht, die es vernunftkritisch zu überprüfen gilt. Das ist, so konzediert Kant, in bestimmter Hinsicht auch unvermeidlich, denn nähmen sie das, was sie lehren, als bloße Ansicht, würden sie die Autorität der Regierung, deren Angestellte sie sind, untergra-

programjába. Azonban nagyon is játszhat egy szerepet az egyetemen belül, annak fakultásaival, nevezetesen azt a szerepet, hogy ellentétes hatást fejtsen ki az állam azon tendenciájával szemben, ami a gyakorlatorientált fakultásokra egy olyan elméletet igyekszik rákényszeríteni, ami az állam számára kívánatos befolyást célozza, amelyet a fakultások által képezendő hivatalnokok később a népre fognak gyakorolni. Az állam nyomása alatt a fakultások tudósai rá lennének kényszerítve, hogy tudományukat nem olyan tudományként fogják fel, amely tisztán tudományos belátásból származik, hanem olyan eszközként, ami egy hatékony használhatóság szolgálatában áll, amelyről a kormányzat a legjobb esetben azt hiszi, hogy a nép számára hasznos, ám amelyből a rosszabbik esetben csak a saját maga, a felbivaló számára igyekezne hasznot húzni.

Kant úgy véli, hogy a három fakultás tudósai, különösen a jogtudósok, meglehetősen közel állnak egy ilyen állami törekvéshez, vagyis korrumpálhatóak, éspedig nem azért, mert rossz a jellemük, hanem azért, mert nem eléggé kritikusak. Kritikátlan szellemük abban mutatkozik meg, hogy tanaikat lényegileg olyan könyvekre alapozzák, amelyek önkényesen hozott rendeleteket és szabályzatokat tartalmaznak, amelyek olyan meghatározott célt követnek, amelyet aztán az egyetemi tanárok oktatási tevékenységük során egyszerűen továbbadnak a diákoknak. A teológus a Bibliából meríti tanítását, a jogtudós az országban honos jogot taglaló könyvekből, az orvostudományok doktora pedig a medicina hagyományos rendszeréből, azonban egyik esetben sem abból az észből, amely előírja mindazt, ami a Bibliában, illetve a jogi- és orvosi szakkönyvekben áll, és azokat igazságtartalmuk tekintetében megítéli. Ha a tudósok így járnak el, úgy oktatási tevékenységük során pusztán az értelmet használják, még ha nem is a magánszemély okoskodásához hasonlóan, aki pusztán saját előnyét tartja szem előtt, ám mégis pusztán annak leírására szorítkozza, hogyan jár el az a természettudós, aki a számára előzetesen adott empirikus adatokra van ráutalva, melyeket a számára előzetesen adott könyvekből merít. Hogy a fakultások tudósai tanításukat könyvekre alapozzák, helyes és egyúttal a diákokra való tekintettel elengedhetetlen is. Hiszen mikor az, amit a tanítás során gyakorlati szempontból közvetítenek, olyan normát tartalmaz, amelyet e

ben. Schlecht ist aber, wenn sie eine solche kritische Beurteilung überhaupt nicht zulassen wollten und einer von ihren Fakultäten verschiedenen Fakultät, der philosophischen und namentlich der Philosophie selbst, nicht das Recht zubilligten, sich zu ihren Themen ebenfalls zu äußern, und zwar gerade nicht aus einem fachspezifischen und darin bloß verständigen Blickwinkel, sondern einem, der allein der Vernunft verpflichtet ist.

Wird dies zugestanden, dann ergibt sich ein sachlicher Streit zwischen der philosophischen Fakultät und den anderen Fakultäten, der aus der unterschiedlichen Betrachtungsweise der jeweiligen Sache resultiert, und ihm könne die Regierung, so will Kant ihr weismachen, ruhig zusehen, weil er eine rein innerakademische Angelegenheit sei. Kant ist in der Tat weit davon entfernt, den doktrinenhörigen und darin staatstreuen Positivismus der anderen Fakultäten durch die Philosophie aufheben zu wollen oder auch nur zu behaupten, die Philosophie müsse das Fundament der positiven Doktrinen sein. Der Streit der Fakultäten wird bleiben, weil er sich angesichts der Spannungen in der Betrachtungsweise nicht durch einen Schlag und ein für allemal beenden lässt. Ist der langwierige Prozess der Wahrheitsfindung im Wechselspiel von vernunftkritischer Beurteilung und empirischer Positivität aber einmal in Gang gekommen, dann ist zu hoffen („es könnte wohl dereinst dahin kommen“, AA VIII 34), dass die die Philosophie auszeichnende Vernunftorientierung in den anderen Fakultäten so an Boden gewinnt, dass diese sich der Beurteilung ihrer Lehren durch die Philosophie nicht werden entziehen können. Was Kant nicht explizit macht, dafür war er zu vorsichtig gegenüber der Regierung, woraufhin seine Universitätsschrift aber gelesen werden kann, ist, dass in diesem innerakademischen Streit, der gar kein Streit mit der Regierung ist, die Regierung Federn lassen muss, weil das Organ, über das sie einen ihr genehmen Einfluss auf das Volk ausübt, durch den bloß internen Streit zu einem Organ wird, das sich einer solchen Einflussnahme entzieht.

Selbst im Beharren auf den staatlich sanktionierten Doktrinen kann nämlich in der Anerkennung der allein vernunftorientierten philosophischen Fakultät erreicht werden, dass die Lehrer der praxisorientierten oberen Fakultäten ihren Studenten, die später als Beamte den eigentlichen Einfluss auf das Volk haben,

tevékenységek alapjául kell venni, akkor szükséges, hogy az bárki számára hozzáférhető legyen, amelyet egyedül a könyv képes garantálni a maga nyilvános jellegével. Azonban a tudósok, hangzik Kant fenntartása, az általuk használt könyveket nem olyan vélekedések kifejezésének tekintik, amelyeket észkritikai vizsgálatnak kell alávetni. Ez, mondja megengedően Kant, bizonyos tekintetben szintén elkerülhetetlen, elvégre ha pusztán vélekedésnek tekintenék mindazt, amit tanítanak, akkor aláásná az azon kormányzat autoritását, melynek ők maguk az alkalmazottjai. Helytelen azonban, ha teljességgel elzárkózni igyekeznének az ilyesfajta kritikai megítéléstől, és egy tőlük különböző fakultástól, a filozófaitól, illetve magától a filozófiától elvitatnák az ahhoz való jogot, hogy az ő témáikban is megnyilatkozhasson, éspedig nem egy szakspecifikus és ennyiben pusztán az értelem által meghatározott szemszögből, hanem egy olyan nézőpontból, amely egyedül az észnek tartozik számadással.

Ha ezt megengedjük, akkor tárgyi vita alakul ki a filozófiai és a többi fakultás között, amely a mindenkori dolog szemléletének különböző módjaiból származik, és e vitát a kormányzat – igyekszik őt erről Kant felvilágosítani –, nyugodtan végignézheti, mivel az tisztán egyetemen belüli ügy. Kant valójában nagyon is távol áll attól, hogy a többi fakultás doktrínér és ennyiben államhű pozitívizmusát fel kívánja számolni, vagy akár csak kijelentse, hogy a filozófiának kell a pozitív doktrínának alapjának lennie. A fakultások vitája megmarad, mivel látva a szemléletmódok különbözőségében rejlő feszültséget, az nem szüntethető meg egyetlen csapásra, egyszer s mindenkorra. Ha azonban az észkritikai megítélés és az empirikus pozitívítás kölcsönhatásában megkezdődött az igazság megtalálásának hosszas folyamata, akkor remélhetjük („valaha minden bizonnyal eljuthatnánk idáig”, AA VIII 34), hogy az ész irányába történő orientáció, mely a filozófiát kitünteti, a többi fakultás talaján is képes oly módon gyökeret verni, hogy azok többé nem vonhatják ki magukat az alól, hogy tanaikat a filozófia ítéletének vessék alá. Amit Kant nem tesz explicitté – ehhez túl elővigyázatos volt a kormányzattal szemben – amire vonatkozással azonban az egyetemről szóló írása mégis olvasható, az nem más, mint hogy ezen egyetemen belüli vitában, amely egyáltalán nem a kormányzattal folytatott vita, a kormányzatnak muszáj szabad kezét adnia, mivel a szerv, amely

ein kritisches Bewusstsein für das, was sie zu tun haben, vermitteln und darin „die Beamten immer mehr in das Gleis der Wahrheit bringen“ (AA VII 29). Die Universitätslehrer würden so verhindern, dass die Studierenden in ihrer Praxis nur dem folgen, was gerade machbar ist, sei es dass sie die Anordnungen der Regierung blind befolgen, sei es dass sie den neigungsbedingten Erwartungen des Volkes entgegenkommen. Die Geschäftsmänner der Gelehrsamkeit könnten dann, nicht selbst Gelehrte, in ihrer Ausbildung aber beeinflusst von kritisch gewordenen Gelehrten und darin „auch über ihre Pflicht besser aufgeklärt“ (AA VII 29), einen Einfluss auf das Volk nehmen, der dem Geist der Aufklärung entspräche, insofern er das Selbstdenken der Menschen im Rahmen ihres konkreten praktischen Tuns fördert. Ein solcher Einfluss ginge nicht direkt von der Philosophie aus, wäre aber durch sie vermittelt, nämlich durch den Einfluss, den sie in der inneruniversitären Diskussion auf die anderen Fakultäten nimmt. Das wäre eine nie zu beendende Aufklärung durch den Gang von oben herab, in welchem die Philosophie an das Oben mit all seinen Beharrungstendenzen gebunden bleibt, weil sie Satzungen und Formeln des Gesetzgebers nicht aufheben will, sondern nur allmählich reformieren kann.

V

Für eine solche Reform, so hat Kant in seiner kleinen Schrift *Was heißt: Sich im Denken orientieren?* hervorgehoben, bedarf das Medium des Philosophen, die Vernunft, einer gesetzlichen Disziplin, die sie vor „Freigeisterei“ bewahrt, weil sonst die auf gesetzliche Regelungen erpichte Obrigkeit die Freiheit zu denken „gleich anderen Gewerben den Landesverordnungen“ unterwerfen könnte. Dort schreibt Kant, dass die Aufklärung „die Maxime, jederzeit selbst zu denken“ sei, und dass Selbstdenken heiße, „den obersten Probestein der Wahrheit in sich selbst (d. i. in seiner eigenen Vernunft) suchen“ (AA VII 146). Die Vernunft als eine Instanz der Überprüfung zu gebrauchen, heißt, so erläutert Kants dort weiter, für den Einzelnen, der sie gebraucht, nicht nach seiner Privateinschätzung zu urteilen, son-

által a népre egy, a saját maga számára kedvező befolyást gyakorol, a pusztán benső vita következtében olyan szervvé válik, ami egy ilyen befolyás gyakorlása alól kivonja magát.

Ugyanis még ha ragaszkodunk is az államilag szankcionált doktrínákhoz, elismerve az egyedül az észre orientált filozófiai fakultást elérhető, hogy a felsőbb, gyakorlat-orientált fakultások tanárai hallgatóik számára – akik a későbbiekben hivatalnokként a népre való tulajdonképpeni befolyás birtokosai lesznek – a tennivalóikkal kapcsolatos kritikai tudatot közvetítsék, és ennyiben „egyre inkább az igazság kerékvágásába zökkent[sél]k hivatalnokaikat” (FV 361). Az egyetemi oktatók így megakadályoznák, hogy a hallgatók későbbi gyakorlati ténykedésük során a tanultak pusztán azt követnék, ami éppen kivitelezhető, legyen akár arról szó, hogy a kormányzat rendelkezéseit vakon követik, vagy arról, hogy a nép hajlamok által meghatározott elvárásai-val szembekerülnek. Így a tudományosság üzletemberei, akik maguk ugyan nem tudósok, ám akiket képzésük során mégis befolyásoltak a kritikai szemléletű tudósok, és ennyiben, „kötelességükről alaposabban fölvilágosítván” (FV 360-361), a népre olyan befolyást gyakorolnak, amely megfelelné a felvilágosodás szellemének, amennyiben támogatná az emberek önálló gondolkodását konkrét gyakorlati tevékenységeik keretei között. Ez a fajta befolyás nem közvetlenül a filozófiából származna, azonban a filozófia közvetítené, és pedig azon hatás által, amelyet a többi fakultásra az egyetemen belül zajló diszkusszióban kifejt. Ez egy fentről lefelé történő, soha véget nem érő felvilágosodás volna, melyben a filozófia minden, a ragaszkodásra való tendenciájával a fenthez kötődik, mivel a filozófia a törvényhozó szabályzatait és formuláit nem igyekszik felfüggeszteni, hanem egyedül csak azok fokozatos megreformálására lehet képes.

V

Az ilyen reform érdekében, emelte ki Kant rövid, *Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez?* című írásában, a filozófus médiuma, az ész, törvényes diszciplinát követel meg, amely megóvja magát a „szabadszelleműséggel” szemben, mivel különben a törvényben rögzített szabályokra támaszkodó feljebbvaló a gon-

den sich zu fragen, ob das Beurteilte sich auch „zum allgemeinen Grundsatz seines Vernunftgebrauchs [...] machen“ lasse. Diese Form der Verallgemeinerung schließe schon Gesetzmäßigkeit ein, und die Probe der Verallgemeinerung könne ein jeder mit sich selbst anstellen, weil er sich hierfür „bloß der Maxime der Selbsterhaltung der Vernunft“ (ebd.) bedienen müsse. Doch wird man der Vernunft selbst wohl kaum eine Tendenz zur Selbsterhaltung zusprechen können, sondern allenfalls, nimmt man den neustoischen Gedanken der Selbsterhaltung auf, dem einzelnen Subjekt, dem, so denkt wohl Kant, dies am besten gelingt, wenn es sich dabei der eigenen Vernunft bedient. Sofern der Einzelne im Hinblick auf staatliche Satzungen und Verordnungen von den Entwürfen seiner eigenen Vernunft aber gerade nicht schon weiß, inwiefern sie, wenn er sich unter sie stellt, ihm auch wirklich dienlich sind, bedürfen sie in seinem eigenen Interesse der Publizität, weil nur so sie auch durch andere erörtert und gegebenenfalls korrigiert werden können und darin ihn selbst voranbringen.

Auch in seiner Universitätschrift setzt Kant deshalb unverändert auf seine Forderung nach freier Publikation, und er hält daran fest, dass auch die innerakademische Diskussion über Bücher zu geschehen habe, nicht aber in Gremiumssitzungen und einem dort stattfindenden Austausch von Gedanken, also nicht in einem Medium, in dem die Gelehrten nur unter sich sind. Kant hat der Macht des gedruckten Wortes vertraut und darin auf Leser gehofft, die die Mühe des Durchdenkens von Geschriebenem auf sich nehmen. Dies ist etwas, das man von den Gelehrten erwarten sollte, zu dem aber auch die Studenten, über das Hören in Vorlesungen hinaus, zu bringen sind, letztlich auch jedermann, wie schwer das auch sein mag. Auf jeden Fall muss man diese Mühe ihnen lassen, ohne versuchen zu wollen, sie zu etwas zu überreden. Die Form des Buches ist dafür ein Garant, mag auch die Gefahr, die allen Büchern innewohnt, bestehen, dass Leser dem Buch nur Partikulares oder allzu sehr in die Augen Fallendes entnehmen, worin das Ganze seiner Überlegungen verfehlt wird und falsche, weil einseitige Auslegungen die Folge sind. Mehr als einen indirekten Einfluss hat Kant, der weltbürgerliche Philosoph, der Philosophie für den Gang der Aufklärung nicht zusprechen wollen. Es ist ein

dolkodás szabadságát, „akár a többi mesterséget, [...] rendeletek alá veti.” Kant itt azt írja, hogy a felvilágosodás nem más, mint „az önálló gondolkodás maximája”, és az önálló gondolkodás azt jelenti, hogy „az igazság végső próbakövét önmagunkban (azaz saját eszünkben) keressük” (122.) Az ész mint a vizsgálat instanciáját használni az ész használó egyes ember számára nem mást jelent – magyarázza Kant ugyanezen a helyen –, mint hogy nem privát értékelései szerint ítél, hanem megkérdezi magától, hogy a megítéltet vajon ajánlatos-e „észhasználatunk általános alapelvévé tennünk.” Ezen általánosítás formája már magában foglalná a törvényességet is, és az általánosítás próbáját mindenki saját maga is követelményként állíthatná maga elé, mivel itt pusztán „az ész *önfenntartásának* maximáját alkalmazza.” (uo.) Ám aligha tulajdoníthatunk magának az észnek önfenntartásra irányuló tendenciát, hanem – ha az önfenntartás újsztoikus gondolatához kapcsolódunk – legfeljebb az egyes szubjektumnak, akinek, mint Kant minden bizonnyal gondolja, ez éppen akkor sikerül a legjobban, amikor saját észére támaszkodik. Amennyire azonban az egyes ember az állami szabályzatok és rendelkezések tekintetében saját eszének terveiről és elképzeléseiről még nem tudja, hogy azok – már ameny nyiben aláveti magát nekik – mennyiben képesek valóban a hasznára lenni, ezért e terveknek és elképzeléseknek az egyes ember saját érdeke szempontjából szükségük van a nyilvánosságra, mivel csak így válhatnak mások által is megfontolás, vagy alkalmasint korrekció tárgyává, ennyiben őt magát is előbbre víve.

Kant ezért az egyetemről szóló írásában is változatlanul kitart a szabad publikálás követelése mellett, és ragaszkodik ahhoz, hogy az egyetemen belüli diszkusszió is könyveken keresztül történjék, nem pedig bizottsági üléseken és a gondolatoknak ott végbemenő cseréjén, vagyis ne olyan közegben, ahol a tudósok kizárólag egymás közt vannak. Kant bízott a nyomtatott szó erejében, és egyúttal az olyan olvasóban reménykedett, aki veszi a fáradságot a leírtak végiggondolásához. Ez olyasvalami, amit az ember joggal várhat el a tudóstól, ám a hallgatókat is rá lehet nevelni, és pedig az előadások meghallgatásán túlmenően is, végső soron pedig bárki is ránevelhető, bármilyen nehéz is legyen e feladat. Mindenesetre ezt a fáradságot meg kell hagyni nekik, anélkül, hogy megkísérelnénk rávenni őket valamire. A könyv

Einfluss, den die Philosophie ausübt, indem sie erörtert, was einen jeden Menschen angeht, und das ist die Praxis des Menschen in der ganzen Fülle der Beziehungen, innerhalb derer sie sich vollzieht. Seine Schriften zur praktischen Philosophie, mögen sie Fragen der Grundlegung oder der Anwendung betreffen, hat der Universitätsphilosoph Kant mit aller Pedanterie des Schulgerechten verfasst, und er hat ihnen mehr zugetraut als dem zu-Rate-gezogen-Werden in öffentlichen Diskussionszirkeln partikularen Zuschnitts. Unter den vielen Richtigen, das Kant gelehrt hat, scheint mir auch das kein unverächtlicher Gedanke zu sein. Um ihn umzusetzen, muss die Philosophie allerdings etwas leisten, das schwer genug ist und wohl kaum allein durch Bücher in Gang gebracht werden kann: dass ihre Rolle als eine unabdingbare kritische Instanz innerhalb der Universität überhaupt anerkannt wird und zwar gerade auch dann, wenn, was ihre mögliche Wirkung angeht, ihre Vertreter in Bescheidenheit auftreten und nicht vorgeben, mehr zu können als vernünftige Bücher zu verfassen.

formája garancia erre, azon, minden könyvvel együtt járó veszély ellenére is, hogy az olvasók csak valami partikulárisat vagy éppen valami túlságosan is szembeötlő dolgot vesz figyelembe, s így elvétí a könyvben lévő megfontolások egészét, melynek következménye az egyoldalú, s ezért hamis értelmezés lesz. A filozófiának a felvilágosodás előremozdítása szempontjából Kant, a világpolgár filozófus, nem akart többet tulajdonítani a közvetett befolyásnál. Olyan befolyás ez, amelyet a filozófia annak tárgyalásakor gyakorol, ami minden embert érint, s ez nem más, mint az ember gyakorlata mindazon vonatkozások egész bőségében, melyekben megvalósul. Gyakorlati filozófiáról szóló írásait, tárgyalják akár az alapvetést akár az alkalmazást, az egyetemi filozófus Kant az iskolaszerűség minden pedantériájával fogalmazta meg, és nagyobb jelentőséget tulajdonított nekik, mint annak, hogy tanácsért folyamodjanak hozzá partikuláris kérdések körül folyó nyilvános vitakörökben. A nem kevés helyes gondolat közt, melyet Kant tanított, számomra ez sem tűnik elvetendőnek. Megvalósítása érdekében mindenesetre a filozófiának valami olyasmit kell teljesítenie, ami meglehetősen nehéz feladat, s aligha végezhető el pusztán könyvek által: hogy szerepe mint az egyetemen belüli nélkülözhetetlen instancia egyáltalán elismerésre találjon, mégpedig éppen akkor, mikor, ami lehetséges hatását illeti, képviselői meglehetősen visszafogottsággal lépnek fel, és nem tüntetik fel magukat abban a fényben, hogy többre is képesek, mint hogy ésszerű könyveket írjanak.

Zum Autor:

Wolfgang Bartuschat, geb. 1938, 1977 bis 2002 Professor für Philosophie an der Universität Hamburg. Forschungsschwerpunkte: Geschichte der Philosophie von Descartes bis Hegel; Metaphysik, Rechtsphilosophie, Hermeneutik und Ästhetik. Buchpublikationen: Zum systematischen Ort von Kants 'Kritik der Urteilskraft' (1972); Spinozas Theorie des Menschen (1992); Baruch de Spinoza (1996, 2. Aufl. 2006). Herausgeber und Übersetzer mehrerer Werke Spinozas (1987-2007). Seit 1994 Mitherausgeber des *Archiv für Geschichte der Philosophie*.

A szerzőről:

Wolfgang Bartuschat, szül. 1938, 1977-től 2002-ig a filozófia professzora a Hamburgi Egyetemen. Kutatási terület: a filozófia története Descartes-tól Hegelig; metafizika, jogfilozófia, hermeneutika és esztétika. Publikációk: *Zum systematischen Ort von Kants 'Kritik der Urteilskraft'* (1972); *Spinozas Theorie des Menschen* (1992); *Baruch de Spinoza* (1996, 2. kiad. 2006). Spinoza számos művének kiadója és fordítója (1987-2007). 1994 óta az *Archiv für Geschichte der Philosophie* társszerkesztője.

Felelős kiadó: Német-Magyar Filozófiai Társaság
Borítóterv Miklós Tamás
Könyvterv és tördelés Somogyi Gyula
Korrektor Boros Gábor
Nyomta és kötötte Prime Rate Kft.